

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ФРАНКА**

Історичний факультет

Кафедра соціології

Пояснювальна записка

до кваліфікаційної (магістерської роботи)

освітнього ступеня магістра

на тему:

**«Маніпуляції суспільною свідомістю: дискурсивне сприйняття та
конструювання поведінкових моделей»**

Виконала: студентка 6 курсу,
групи ІССМ – 21с спеціальності
054 «Соціологія»
Калиновська Д.В.

Керівник: к.с.н., доц. Калиняк О.Т.
Рецензент: к.с.н., доц. Марусяк Т.С.

Львів – 2022

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

Факультет історичний

Кафедра соціології

Освітній рівень: магістр

Напрямок підготовки 05 – соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 054 – «Соціологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри соціології

д.с.н., проф. Пачковський Ю.Ф.

«_____» _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ (МАГІСТЕРСЬКУ) РОБОТУ СТУДЕНТУ

Калиновській Дар'ї В'ячеславівні

1. Тема роботи: «Маніпуляції суспільною свідомістю: дискурсивне сприйняття та конструювання поведінкових моделей».

Керівник роботи – к.с.н, доц. Калиняк О.Т.,

затверджені Вченою Радою факультету від «25» жовтня 2021 року,
протокол № 3/2021-22.

2. Строк подання студентом роботи: «05» грудня 2022 року.

3. Вихідні дані до роботи:

1) Berger P., Lukmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books, 1979.

2) Jorgensen M., Phillips L. Discourse Analysis As Theory and Method. London, Sage Publications, 2002.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки:

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади вивчення маніпуляції суспільною свідомістю.

Розділ 2. Маніпуляції суспільною свідомістю під час пандемії COVID-19.

Розділ 3. Маніпуляції суспільною свідомістю під час повномасштабної війни в Україні.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):

Кількість рисунків – 8. Кількість таблиць – 2.

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
I.			
II.			

7. Дата видачі завдання «25» жовтня 2021 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної (магістерської) роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Написання вступу до роботи	жовтень-листопад 2021 р.	
2	Написання теоретико-методологічних розділів	листопад-лютий 2021-2022 р.	
3	Розробка програми та інструментарію дослідження	березень-травень 2022 р.	
4	Збір первинних даних	вересень 2022 р.	

5	Аналіз емпіричних даних, отриманих у ході дослідження	жовтень 2022 р.	
6	Написання емпіричного розділу	жовтень-листопад 2022 р.	
7	Підведення підсумків, робота над висновками до роботи	листопад 2022 р.	

Студент _____ Калиновська Д.В.
(підпис)

Керівник роботи _____ Калиняк О.Т.
(підпис)

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади вивчення маніпуляції суспільною свідомістю	11
1.1. Маніпуляції як тип соціального впливу у соціогуманітарному розумінні.....	11
1.2. Концептуальні підходи до вивчення маніпуляцій суспільною свідомістю в соціологічному вимірі.....	17
Висновки до Розділу 1.....	24
Розділ 2. Маніпуляції суспільною свідомістю під час пандемії COVID-19....	26
2.1. Моделювання взаємозв'язку між маніпуляціями суспільною свідомістю під час пандемії коронавірусу і моделями поведінки людей.....	26
2.2. Специфіка поведінкових моделей сучасних українців під час пандемії коронавірусу	33
Висновки до Розділу 2.....	47
Розділ 3. Маніпуляції суспільною свідомістю під час повномасштабної війни в Україні.....	49
3.1. Осмислення соціологічних досліджень про російсько-українську війну.....	49
3.2. Моделювання взаємозв'язку між маніпуляціями суспільною свідомістю під час російсько-української війни та поведінкою людей. Особливості поведінкових моделей сучасних українців у період війни.....	57
Висновки до Розділу 3.....	86
Висновки	89
Список джерел і наукової літератури	

Додаток А. Програма соціологічного дослідження на тему «Формування поведінкових моделей українців під час пандемії COVID-19».

Додаток Б. Програма соціологічного дослідження на тему «Формування поведінкових моделей українців під час російсько-української війни».

Додаток В. Транскрипт глибинного інтерв'ю з респондентом Іваном.

Вступ

Практична актуальність. Із формуванням сучасного інформаційного суспільства невід'ємною частиною людського життя став медіа-простір, який є вдалим майданчиком для поширення різного роду маніпуляцій та фейкових новин. Розвиток науки та техніки набув такого рівня, при якому нові комунікаційні технології збільшили можливості деструктивного інформаційного впливу на великі групи людей, зокрема через соціальні мережі, Інтернет-ресурси тощо.

Різного роду маніпуляції суспільною свідомістю відбуваються досить структуровано, зазвичай вони формуються у певному руслі, а саме – у дискурсі, який змінюється в залежності від того, хто є творцем маніпуляції. Дискурси спрямовуються на певну цільову аудиторію задля того, аби певним чином вплинути та скорегувати думки та дії людей.

Така проблема в Україні набула актуальності ще під час пандемії COVID-19, коли люди опинилися у незвичній ситуації, а реальність почала конструюватися переважно за допомогою ЗМІ. Проте піку актуальності вона набула після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. Війна докорінно змінює усталене суспільне буття українців, вносить корективи в усі сфери життя сучасного українського суспільства, адже з повномасштабною війною у 21 столітті Україна стикається вперше. росія вдається до різних методів знищення, отже сучасна війна – це не тільки війна зброєю з військом, але це й, насамперед, війна із цивільним населенням, в тому числі й інформаційна війна, створення сприятливого середовища для численних інформаційних атак, завдяки яким швидко розповсюджуються різноманітні російські наративи та пропаганда.

Все зазначене вище, зокрема збільшення кількості маніпуляцій та фейків, які розповсюджує рф щодо війни, зумовлює практичну актуальність цієї роботи.

Теоретична актуальність. У сучасних умовах аудиторія отримує новини від певних акторів, тлумачить їх та займається поширенням інформації, стаючи співучасником своєрідного інформаційного процесу, тим самим створюючи безмежний простір для деструктивних проявів маніпуляцій суспільною та індивідуальною свідомістю. Ці тенденції проявилися у використанні низки ірраціональних феноменів: соціальні почуття, масові настрої, колективні та індивідуальні переживання, страх, які є притаманні суспільству під час військової агресії. Тому сьогодні вивчення таких процесів у сучасному суспільстві є дуже актуальним для багатьох науковців, зокрема соціологів, психологів, політологів, філософів тощо.

Отже, якщо говорити про використання ЗМІ як середовища для технологій маніпулятивного впливу, то в Україні почали займатися вивченням такої проблематики нещодавно, проте сьогодні існують дослідження вітчизняних науковців, які аналізували феномен маніпуляцій у засобах масової інформації: І. Буркут, В. Воротинський, О. Гіда, М. Гуйтор, Я. Деркаченко, Б. Ковалевич, Н. Ковтун, В. Коломієць, Н. Лігачова, С. Черненко та інші. Проте, варто зазначити, що дослідження феномену маніпуляцій свідомістю через ЗМІ було розглянуто вітчизняними вченими здебільшого крізь призму політики та інформаційних війн, що ще раз підкреслює теоретичну актуальність нашої праці.

Важливо підкреслити вклад іноземних вчених у глибше розуміння феномену маніпуляції: С. Докуки, У. Ліппмана, Г. Лебона, Т. Постмеса, Р. Чалдині. А також у контексті маніпуляцій засобами масової інформації влучними є висновки, викладені у працях П. Лазарсфельда, Г. Маркузе, Р. Мертона.

Якщо говорити про класичних розробників концепту дискурсу, праці яких ознаменували початок його наукового вивчення, то не можна не згадати Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, У. Еко, Г. Ласвела, М. Фуко.

В українській науці дискурс досліджують Н. Акінчиць, А. Вовк, І. Клименко, Н. Нагорна, К. Серажим.

Оскільки тематика російсько-української війни наразі є гостро-актуальною та такою, яку ми переживаємо у реальному часі із стрімкими змінами, то нами не було знайдено ґрунтовних робіт, у яких би осмислювалося поєднання та взаємовплив та залежність дискурсів та маніпуляцій. Наразі існує вкрай мало теоретичної бази, яка б надавала комплексне осмислення суспільних трансформацій, спричинених війною РФ проти України, а праці, які існують, ґрунтуються лише на кількісних соціологічних дослідженнях. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що ця робота є актуальною також у теоретичному контексті.

Основна **мета роботи** полягає у вивченні особливостей маніпуляцій суспільною свідомістю у контексті конструювання різних дискурсів та формування відповідних поведінкових моделей.

Для поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- розглянути теоретичні основи феномену маніпуляцій у міждисциплінарному вимірі;
- проаналізувати особливості соціологічної специфіки поняття маніпуляцій суспільною свідомістю;
- розробити соціологічне моделювання маніпуляцій крізь призму теорії соціального конструктивізму та теорії дискурсу; апробувати вказане моделювання на прикладах пандемії коронавірусу та російсько-української війни;
- виокремити поведінкові моделі українців під час пандемії, сформовані в рамках різних дискурсів;
- проаналізувати дослідження, проведені під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну, про російсько-українську війну;
- виділити моделі поведінки українців, сформовані під час війни у рамках представлених дискурсів.

Об'єктом дослідження (за загальною проблемою) є маніпуляції суспільною свідомістю.

Об'єктом дослідження (за критерієм носія) є українці, віком від 18 років, які проживають у м. Харків та м. Львів.

Предметом дослідження є специфіка взаємозв'язку сконструйованих дискурсів та моделей поведінки українців.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Базовими для цієї роботи стали два підходи – соціальний конструктивізм, представниками якого є П. Бергер та Т. Лукман, а також теорія дискурсу, автором якої є Н. Феркло. Феномен осмислювався саме через ці теорії, адже вони найбільш комплексно розглядають цю тематику.

У роботі досліджувалися особливості конструювання соціальної реальності, й використовували теорію соціального конструктивізму, адже згідно з нею індивід будує бачення соціального світу на основі засвоєного ним досвіду й для того, аби зрозуміти реальність, яку сприймає індивід, потрібно вивчити шляхи, за допомогою яких вони беруть участь у конструюванні цієї реальності.

Оскільки саме дискурс бере безпосередню участь у конструюванні соціальної реальності індивідів, то нами була взята до уваги також і теорія дискурсу, у якій йдеться як про те, що дискурси можуть бути як незалежні від певних обставин та людей, так і сформовані під впливом зовнішніх обставин та людей. Таким чином, шляхом впливу дискурсу на свідомість, конструюється соціальна реальність. У свою чергу дискурс не тільки створює значення, а й піддається впливу різних соціальних контекстів, тобто сам конструюється.

Практичне значення отриманих результатів полягає у подальшому використанні їх на трьох рівнях освіти, а саме на рівні *формальної освіти* на шкільних та університетських курсах з медіаграмотності, на рівні *неформальної освіти* – лекції у гуртках, спілках, громадських організаціях, а також на рівні *інформальної освіти* – використання кейсів маніпуляцій щодо

коронавірусу для вдосконалення онлайн-курсів з медіаграмотності тощо. Також дана робота може збагатити такі соціологічні дисципліни як «Соціологія масових комунікацій», «Соціальні проблеми сучасності», «Соціологія війни». Ще робота буде цікава до ознайомлення для журналістів задля висвітлення у статтях актуальної інформації, а також для набуття ними навичок уміння розпізнавати фейкові новини та маніпуляції.

Апробація результатів дослідження. Результати дипломної роботи були апробовані таким чином:

- участь у VIII міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного українського суспільства у соціологічному вимірі»;
- участь у конкурсі студентських робіт (1 місце);
- у формі публікацій.

Публікації студента на цю тему:

1. Специфіка формування дискурсивного сприйняття та конструювання поведінкових моделей (на прикладі коронавірусу). Вісник Львівського Університету. Серія соціологічна. 2021. Випуск 15. 205 с. С. 114-130
2. Поведінкові моделі українців під час пандемії коронавірусу. Розвиток сучасного українського суспільства у соціологічному вимірі: матеріали VIII Міжнар. наук-практ. конф., м. Харків, 17 грудня 2021р. / За загальною редакцією д.держ.упр., проф. В.М. Мороза. Харків: НТУ «ХП», 2022. 253 с. С. 33-36.

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та джерел, який налічує 56 позицій, та 2 додатків. Обсяг курсової роботи – 88 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МАНІПУЛЯЦІЙ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ

1.1. Маніпуляції як тип соціального впливу у соціогуманітарному розумінні

Із розвитком новітніх технологій та накопиченням знань у другій половині ХХ століття почалося формування інформаційного суспільства, де основним фактором суспільних змін стає продукування та розповсюдження різного роду інформації. Ці обставини сформували нове суспільство, в якому у ХХІ столітті значних обертів набрало поняття маніпуляції масовою свідомістю, умовою виникнення якої є великі маси інформації, поєднані із пасивністю лівової частки суспільства щодо сприйняття цієї ж інформації.

Термін «маніпуляція» бере свій початок від двох латинських слів – *manus*, що означає «рука» та *pleo*, що означає «наповнювати». Також французька мова має термін «*manipulation*», що перекладається як «управляти», «вправно керувати». Зачатки маніпулятивних технік існували ще з давнини, зокрема в методах управління, поширених у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Одними з відомих постатей, які удавалися до маніпуляцій у своїй діяльності, є філософи, засновники західної філософії, Сократ та Платон. Основними етапами розвитку методів маніпулювання людською свідомістю стали епохи Відродження, Просвітництва, індустріального лібералізму і сучасного неолібералізму.

Явище маніпуляції є цілком міждисциплінарним, що зумовлює широкий опис феномену у гуманітарному контексті. Комплексний та багатовимірний характер феноменів маніпуляції та суспільної свідомості, які є певним пограниччям гуманітарних наук, зумовив різноманітні підходи до його вивчення у рамках *психології, політології, соціальної філософії, історії та соціології*.

Якщо розглядати феномен маніпуляції у соціо-гуманітарному дискурсі, то перш за все можна звернутися до *психології*. Маніпуляція як феномен в основному була об'єктом вивчення саме цієї науки, оскільки вплив на психіку

людини є операційною базою маніпулятивних впливів. Згідно з психологічним поглядом на проблему маніпуляцій, існують відповідні якості особистості, які найбільш схильні до маніпулювання. Це, наприклад, недостатньо розвинене логічне мислення, чутливість, слабка психічна активність, підвищена емоційність, нерішучість, почуття власної неповноцінності тощо. Великий психологічний словник дає дефініцію терміну «маніпуляція» – комунікативний вплив, який веде до актуалізації у об'єкта впливу певних мотиваційних станів (а разом з тим і почуттів, атитюдів, стереотипів), які спонукають його до поведінки, яка вигідна для суб'єкта впливу¹. Існує декілька характерних ознак маніпуляції з огляду психології: по-перше, маніпуляцією може вважатися тільки прихований вплив, тобто об'єкт не може здогадуватися, що над ним здійснюється ця дія й, відповідно, контролювати ситуацію; по-друге – маніпулятивна дія потребує розуміння слабких сторін об'єктів; по-третє, обов'язковою умовою маніпуляції – збереження об'єктом ілюзії самостійності рішень².

Якщо звернути увагу на *політологічне осмислення* феномену маніпуляції, то, перш за все, слід звернутися до вчення Н. Макіавеллі. Італійський філософ та політолог епохи Відродження започаткував розгляд та розвиток поняття маніпуляції як такого. Політологічний словник визначає маніпуляцію як вплив на політичну свідомість з метою формування політичної поведінки, який здійснюється приховано за допомогою використання набору стереотипів, міфів і символів. Термін «макіавеллізм», який походить, відповідно, від прізвища Н. Макіавеллі, має синонімічне визначення – це різновид політичної поведінки, яка передбачає можливість використання будь-яких методів і засобів задля досягнення і утримання політичної влади. Саме Н. Макіавеллі запропонував тогочасним правителям низку кроків-

¹ Мещеряков Б., Зінченко В. Великий психологічний словник
URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/12.php

² Возняк Я.О. Маніпуляція як специфічна комунікація: особливості та наслідки психовпливу. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: педагогіка, психологія і соціологія.* 2010. №7.

маніпуляцій, які є прямим шляхом до успіхів в управлінні державою. В їх основі лежить твердження про те, що люди в цілому непостійні та схильні до лицемірства. Розумний державець, за Н. Макіавеллі, не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо вона шкодить його інтересам. Політолог переконаний, що державець має вдаватися до будь-яких дій, аби тільки зберегти владу³. Варто зауважити, що техніки макіавеллізму використовуються державцями і сьогодні, а в деяких країнах є базовими у державному управлінні.

Якщо розглядати феномен маніпуляцій крізь призму *соціальної філософії*, то варто підкреслити, що у ХХ столітті відбувається процес масовізації суспільної свідомості. Поведінка реципієнтів у такому суспільстві стає досить передбачуваною та керованою. Влучним є висловлювання іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета про те, що більшість людей не має поглядів, їм притаманні лише оціночні судження, й, відповідно, непристосованість до теоретичного мислення заважає приймати розумні рішення та формувати правильну думку. Філософ говорить про те, що людська свідомість тим легше піддається маніпулятивному впливу, чим менше індивіди є освіченими, більш аполітичними та довірливими⁴.

Також поняття маніпуляцій є досить розповсюдженим в *історичній науці*. Існує теза, що сучасна історія є одним з найкращих інструментів політичної маніпуляції. Владні структури та політичні сили часто використовують сюжети історичного минулого для задоволення своїх політичних цілей, зокрема ми можемо побачити це на прикладі РФ. Варто зауважити, що найбільш активна радикалізація історичних маніпуляцій відбувається під час війни, як наприклад маніпуляції щодо дат заснування Києва та Москви, українського національного руху, численні міфи про С. Бандеру тощо. Саме на прикладі аргументацій необхідності війни російським

³ Макіавеллі. Н. Київ: «Андронум». 2020.

⁴ Міллер А. Про дискурсивну природу націоналізмів. «Громадянське суспільство». 1997. № 4

суспільством («денацифікація», «неофашисти») можна прослідкувати, як вдало російська пропаганда застосовує маніпулятивні техніки.

Отже, **маніпуляція** – це тип соціального впливу або соціально-психологічний феномен, що має на меті змінити сприйняття або поведінку інших людей за допомогою прихованої тактики, брехні в інтересах маніпулятора.

У сучасному суспільстві побутує думка щодо маніпуляцій, і, здебільшого, вона є негативною. Підтвердженнями цього є визначення, які подають науковці, як, наприклад, доктор філософських наук Б. Бессонов у праці «Ідеологія духовного придушення» називає маніпуляцію формою духовного впливу, прихованого панування, яка здійснюється насильницьким шляхом⁵. Проте, судження щодо негативного сприйняття феномену маніпуляції є дещо однобічним, адже багато науковців розглядають це явище, як таке, що може принести користь. Наприклад, французький філософ П. Рікер вважає, що маніпуляція – це «структуризація світу, яка дає можливість вигравати»⁶.

Для глибшого розуміння необхідно *класифікувати* маніпуляції як такі. Це можна зробити за такими критеріями:

- за сферою існування: політична, міжособистісна, рекламна тощо;
- за тривалістю: короткострокові, довгострокові;
- за наслідками: конструктивні, деструктивні;
- за результатом: ефективні, неефективні;
- за мішенями впливу: збуджувачі активності людини, регулятори активності людини, психічні стани.

Якщо говорити про *рівні сприйняття* маніпуляцій, то існують такі: індивідуальний, груповий, організаційний і суспільний. Перший рівень сприйняття маніпуляції спрямований на індивіда з ціллю вселити певні, потрібні маніпулятору, знання, ставлення, установки. Другий рівень, *груповий*,

⁵ Бессонов Б. Ідеологія духовного придушення. 1971. 294 с

⁶ Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика. Москва: АCADEMIA. 1995. 160 с.

здійснюється у колі соціальних груп, якими можуть бути друзі, сім'я, колеги тощо. Третій рівень, *організаційний*, передбачає маніпуляції на рівні школи, університету, лікарні та інших інституцій, де маніпуляції розраховані на певну однорідну верству населення, їх соціальний статус, освіту, статки тощо. Четвертий рівень сприйняття маніпуляції – *суспільний* – передбачає три напрямки впливу: на громадську думку, на соціальні норми та цінності, на політику.

При теоретичному розгляді феномена маніпуляції обов'язковим також є розгляд її *функцій*. Перш за все, маніпуляції виконують *інформаційну* функцію, тобто власна інтерпретація новин, її розповсюдження в маси. Наступною функцією є *посилення впливу на суспільство та встановлення контролю над його свідомістю*: мотивування зміни установок суспільства з метою трансформації поведінки та дій, а також фіксація певних установок у цій свідомості – стереотипів, міфів тощо. Третьою функцією є *регулювання*: спрямування поведінки суспільства у потрібному для маніпулятора напрямку, відволікання від правдивої інформації. Четверта функція – *провокативна* – підбурення конфліктів у суспільстві. Наступна функція – *маскування*: приховування справжніх намірів шляхом перекручування правдивої інформації. Останньою функцією маніпуляції є *мобілізаційна*, яка формує комплекс інформаційних, мотиваційних, емоційних факторів, які забезпечують необхідну маніпуляторів дію чи бездіяльність⁷.

Однією з базових категорій роботи є поняття **суспільної свідомості**. Це поняття є досить абстрактним, адже суспільна свідомість віддзеркалює структуру власне суспільства і якщо розглядати його узагальнено, то визначення є наступним: сукупність ціннісних підходів та реакцій, які склалися в конкретному суспільстві під впливом історичного контексту та інших зовнішніх чинників впливу, та які виявляються у повсякденній суспільній поведінці людей. Загалом, суспільна свідомість відображає стан

⁷ Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. / 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2007

суспільства, його настрої, сприйняття людьми навколишнього світу, інших людей, самих себе. Залежно від контексту, суспільна свідомість виражається в оціночних, аналітичних, конструктивних або деструктивних судженнях. Прийнято також вважати формами суспільної свідомості громадську думку, ідеологію та масову свідомість⁸.

Одним із видів маніпуляції є **маніпулювання суспільною свідомістю**, а саме програмування думок і прагнень людей, їхніх настроїв і психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка необхідна групі трансляторів маніпуляцій, що здійснюють такий вплив, переслідуючи свої особисті корисливі цілі.

Необхідно виділити низку *тактик* маніпулювання суспільною свідомістю⁹ :

- Посил та ідея маніпулятивної новини поєднуються з певними характеристиками, які часто повторюються і врешті-решт засвоюються суспільством як само собою зрозумілі та очевидні;
- Оскільки переважна більшість людей отримують неформальну освіту та новини за допомогою засобів масової інформації, то часто останні під час подання фактів надають їм власної упередженої інтерпретації, дають оцінку, що ускладнює критичне осмислення цих фактів глядачами;
- Застосування словосполучень «*абсолютна більшість*», висвітлення так званої «громадської думки», спекулювання псевдо-соціологічними опитуваннями, або ж вигідна інтерпретація справжніх опитувань;
- Маніпулятивна теза, яку необхідно донести до суспільної свідомості, подається для реципієнтів особистістю, яка користується серед них популярністю. Ця тактика напряду пов'язана із теорією «лідерів думок», висунутою у 1955 році американським соціологом П. Лазарсфельдом.

⁸ Шинкарук В. Філософський енциклопедичний словник. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис. 2002.

⁹ Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. / 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2007

- Демагогія – маніпуляція емоціями політично неосвічених верств суспільства за допомогою привабливих, неправдивих обіцянок і лозунгів.
- Замовчування індивідами своєї позиції, якщо вони не знаходять підтримки більшості або охоче її висловлення, якщо ж більшість має ідентичні переконання. Тактика отримала назву «спіралі замовчування», яку запропонувала соціологиня-німкеня Е. Ноель-Нойман.

Отже, **маніпуляція** – це тип соціального впливу, що має на меті змінити сприйняття або поведінку інших людей за допомогою прихованої тактики, брехні в інтересах маніпулятора (авторське визначення). Феномен маніпуляція можна розглядати крізь призму психології, філософії, політології, історії, що свідчить про досить широкий соціо-гуманітарний дискурс поняття. Маніпуляції класифікуються за сферою існування, тривалістю, наслідками, результатом та мішенями впливу. На особливу увагу заслуговує маніпуляція масовою свідомістю, про яку, зокрема, про її соціологічну специфіку, мова йтиме далі.

1.2. Концептуальні підходи до вивчення маніпуляцій суспільною свідомістю у соціологічному вимірі

Маніпулювання суспільною свідомістю досліджується багатьма галузями гуманітарних наук, в тому числі й соціологією. На теоретичному рівні соціологічних досліджень увага концентрується на вивченні соціальних механізмів маніпулювання, а в емпіричних – виявляються їх зміст, конкретні форми і ступінь впливу на свідомість та поведінку людей. Великий тлумачний соціологічний словник подає наступне визначення маніпуляції: «засоби соціального впливу на людей за допомогою різних засобів (економічних, політичних, масової інформації) з метою нав'язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки¹⁰.

¹⁰ Великий соціологічний словник. URL: https://gufo.me/dict/social_dict/Манипуляция

Перші згадки маніпуляції у ключі соціології можна спостерігати у науковій діяльності французького соціолога Г. Лебона, а саме у праці «Психологія народів та мас», датованій 1895 роком. Не зважаючи на те, що праця була написана понад сто років тому, вона не втрачає своєї актуальності і тепер. У ній вчений пише, що мистецтво управління людьми поділяється на дві частини: маніпуляція окремою людиною і маніпуляція масами людей. Тобто вже у цій праці ми можемо спостерігати розподіл на рівні сприйняття маніпуляцій, які вже були описані у цій роботі. Г. Лебон говорить про те, що натовп мислить образами, і образ, викликаний в уяві, у свою чергу, викликає інші, що не мають ніякого логічного зв'язку з першим¹¹. Реклама та політичні заклики – це і є ті образи, які найчастіше ніяк не пов'язані з реальністю, і вони, як показує практика, найлегше переходять у форму маніпуляцій.

Американський соціолог Л. Уорд порівнює маніпулювання з інтелектуальною діяльністю. Науковець вважає, що обман – це необхідний елемент розумного панування, типовий для інтелекту, який розглядається окремо від емоцій, завдяки якому інтелект досягає апогея розвитку. На думку Л. Уорда, кожна людина коли-небудь обманює, але в той час, коли більшість людей практикує обман у м'якій формі, меншість застосовує його «злоякісну» форму – маніпуляції. Соціолог називає людей-маніпуляторів «паразитами» суспільства і вважає, що розум не змушує людину заподіювати шкоду суспільству¹².

Отже, підсумовуючи ці тези, варто сказати, що маніпуляція здебільшого розглядається як брехня, неправдива інформація, яка подається реципієнтам, які у свій час не можуть критично осмислити останню і піддати сумнівам істинність висунутих тез.

Французький соціолог Г. Тард у працях «Думка й натовп» та «Соціологія мас» завжди підкреслював емоційність як важливу характеристику мас. Завдяки цьому фактору емоційного сприйняття маніпуляції завжди мають

¹¹ Лебон Г. Психологія народів та мас. Київ: Академічний проект. 2017.

¹² Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. / 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2007

кращий вплив на масу. Як вже відомо, найлегшим є вплив на людей, які не мають конкретної стійкої позиції щодо проблеми, а отже, маса – це завжди велика кількість людей, де, здебільшого, існує розбіжність думок та суджень. Також за допомогою певних тактик маніпулювання, як, наприклад, демагогія, можна «грати» на почуттях людей, їх емоціях, зачіпаючи злободенні соціальні теми тощо. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що маси людей – це найбільш сприятливе середовище для розповсюдження та впливу маніпуляцій.

При розгляді даної проблематики, варто також звернутися до думки французького науковця Ж. Бодрійяра, одного з найвідоміших представників соціології постмодерну. Інформаційні технології надають споживачеві велику кількість інформації, яка інтерпретує факти і перетворює їх на своєрідні знаки-симулякри, тобто копії. Внаслідок надлишку інформації в свідомості людини відбувається свого роду «роздвоєння», оскільки людина не в змозі адекватно сприймати такий обсяг інформаційних повідомлень, які поступають в її свідомість. Коли цих знаків у свідомості стає занадто багато, люди перестають розбиратися в їх сенсах. В результаті людині стає важко знайти істину інформацію, вона перестає сприйматися та оцінюватися критично і починає просто споживатися. Таким чином особистості перетворюються в знеособлені маси, які, за Ж. Бодрійяром, являють собою мовчазну більшість, за яку все вирішує влада. Дану ситуацію науковець називає ідеальним середовищем для продукування та розповсюдження маніпуляцій¹³.

Якщо звернутися до парадигм, крізь які соціологія розглядає феномен маніпуляцій, то найперше необхідно відзначити *неомарксистську теорію*, до якої належить Франкфуртська школа соціології. Критична теорія індустріального суспільства зробила великий внесок у розуміння цієї проблеми у ХХ столітті, а саме такі науковці як Т. Адорно, Ю. Габермас, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм.

¹³ Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: «Основи». 2004.

Початок ХХ століття став новим етапом індустріального технічного розвитку капіталістичного суспільства в Європі. Активний розвиток нових ЗМІ і її доступність призвели до появи сучасного феномена масової культури. Позиція, власне, Франкфуртської школи виражалася у критиці масової культури та індустрії реклами, які сприяли виробництву уніфікованих продуктів, які не несуть за собою ціннісних орієнтирів, не спрямовані на духовне збагачення і просвітництво людей. Масова культура і реклама розуміється як різновид товару, у якого є виробник і споживач, а головна функція якої – це маніпулювання свідомістю і придушення свободи особистості. На думку представників цієї соціологічної школи, усвідомлення диспропорції, між зовнішньою соціальною успішністю суспільства і складнощами самореалізації особистості в ньому, було неможливо через особливості стану свідомості індивіда, яка була конституювана політичними, ідеологічними та культурними стереотипами, які у своїй суті є маніпулятивним впливом¹⁴.

Аналізуючи розгляд феномену маніпуляції неомарксистами, очевидним здається акцент на масовізації суспільства. Це можна обґрунтувати тим, що прихильники теорії завжди вбачали у розвитку раціоналізації та використання досягнень науково-технічного прогресу тогочасної Європи певну антигуманність та репресивність дій, вчинених над суспільством, що у свою чергу породжувало практики маніпулювання свідомістю та поведінкою людей, що поширювалася на основі нових можливостей. Їх таке радикальне осмислення феномену обґрунтовується потребами часу, у якому теоретики жили, проте ми не можемо не підкреслити того факту, що певні положення теорії залишаються актуальними і зараз, зважаючи на те, що масове суспільство – розповсюджене у наш час явище, а маніпуляції здебільшого транслюються через ЗМІ та є успішними.

¹⁴ Давидов Ю. Критика соціально-філософських поглядів Франкфуртської школи. Москва: Наука. 1977. 320 с

Наступною парадигмою, крізь яку хотілося б розглянути феномен маніпуляції є *феноменологія*, яка відноситься до неklasичної лінії розвитку соціології. Феноменологія робить акцент на індивіді, який має власну інтерпретацію соціальної реальності, згідно з персонально набутим досвідом соціальної взаємодії. Суть феноменології полягає у тому, що реальність завжди створюється людьми та залежна від їх інтерпретацій. Отож, щодо феномену маніпуляцій крізь призму цієї парадигми, необхідно підкреслити, що особливість маніпуляції полягає в тому, що маніпулятор прагне приховати свої наміри. Тому для всіх, окрім самого маніпулятора, маніпуляція є скоріше результатом тлумачення тих чи інших дій маніпулятора, а не чимось навмисним. Спираючись на працю Є. Доценко «Психологія маніпуляції: феномени, механізми та захист», з точки зору феноменології можна виокремити три джерела, з яких походить маніпуляція – це, перш за все, позиція маніпулятора. Як пояснює феноменологія, кожна людина була на місці маніпулятора, хоча не завжди це здається очевидним: як дитина, яка капризує при дорослих, як шанувальник, який прагне уваги до себе з боку об'єкту обожнювання, як підлеглий, який уникає відповідальності за недоліки в роботі тощо. По-друге, це позиція жертви маніпуляції, адже кожна людина у своєму житті піддавалася маніпуляціям і з боку інших індивідів, і з боку громадської думки, і з боку влади тощо, тобто такий суб'єктивний досвід має кожен індивід. По-третє, позиція спостерігача – людині, яка не залучена у маніпулятивну взаємодія займається реконструкцією її характеру за допомогою власного досвіду. З одного боку, як зазначено, спостерігачу вже доводилося бути у ролі маніпулятора, цей досвід дозволяє інтерпретувати дії інших як маніпулятивні. З іншого боку, досвід жертви маніпуляції робить спостерігача більш чутливим до маніпулятивних дій. Разом із тим, відсторонення від обох позицій дозволяє побачити додаткові деталі процесу маніпуляцій¹⁵.

¹⁵ Доценко О. Психологія маніпуляції: феномени, механізми та захист: монографія. Москва:, 1977. 344 с

Акцент феноменологічної парадигми ставиться на індивідуальний суб'єктивний рівень, а також базується на персоніфікованому досвіді. Саме таким чином і розглядається феномен маніпуляцій у цій парадигмі – з позицій життєвого світу маніпулятора, жертви і спостерігача. Не можна сказати, що парадигма не є актуальною при розгляді даної тематики, проте доцільність її використання залежить від цілі дослідження феномену.

Ще однією теорією, крізь яку можна розглядати маніпуляцію як феномен, є *культурсоціологічна*. Наприкінці ХХ ст., в історії соціологічної думки стосовно культури та її співвідношення із суспільством та соціальним, відбуваються певні зміни. Дедалі більшого розвитку дістає соціокультурний підхід, суть якого у поєднанні «соціального» і «культурного». Згідно із теорією, ми можемо розглядати маніпуляції як біном соціокультурного. Наприклад, у РФ протягом усієї історії завжди соціальне (маніпуляції та пропаганда) домінувало над культурним, увесь розвиток і всі зміни та дискурси, якими держава маніпулює суспільством, йшли «зверху. Це з часом спричинило у сучасній Росії ситуацію застою і стагнації, нездатності рухатися вперед – бо влада не мала і не має нових культурних програм і застосовує старі дискурси: «самодержавие – імперіалізм – народність». Звідси походить політика «руського мира» і агресія проти України, втручання у справи інших країн, ізоляція від зовнішнього світу, відсутність чіткого бачення майбутнього¹⁶.

Наступною теорією, крізь яку можна розглядати феномен маніпуляцій, є *теорія соціального конструктивізму*. Об'єктом розгляду у цій теорії є суспільство як конструкція, яка безперервно змінюється самим же суспільством, а предмет – вивчення процесу конструювання людиною соціального світу, який повсякчас змінюється. Соціальний конструктивізм розглядає процеси формування людьми соціальних феноменів, одним з яких і є маніпуляція. Яскравими представниками цієї теорії є П. Бергер і Т. Лукман,

¹⁶ Черниш Н. Сильна програма культурсоціологічного аналізу. Тези до навчальної дисципліни.

основоположники соціології знання, які обґрунтовують ідею про те, що реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей у процесі їх діяльності¹⁷. Можна сказати, що суспільство створюється завдяки діяльності індивідів, які мають знання у вигляді суб'єктивних значень або колективних уявлень. Цими колективними уявленнями або значеннями можуть слугувати маніпуляції, адже їхнім прямим завданням є нав'язати індивідам певні думки, прагнення, а іншими словами сконструювати реальність суспільства у вигідному для маніпуляторів світлі. У сучасному суспільстві умови розподілу знань і цінностей, що регулюють колективне життя, стають подібні до відкритого ринку та подаються зокрема через ЗМІ. Це має серйозні наслідки для морального порядку, а також і для загальної культури суспільства, адже усі «джерела знання», які існують у суспільстві, конкурують між собою та намагаються отримати прихильність суспільства саме до свого «знання». Суспільство ж у такому випадку стикається з необхідністю вибору між альтернативними системами знань, які складають уявлення про життя як таке.

На нашу думку, ця теорія найбільш комплексно розглядає феномен маніпуляцій в сучасному суспільстві, оскільки теорія влучно обґрунтовує те, що конструювання реальності відбувається за допомогою різноманітних інституцій, які транслюють вигідне собі «знання», цим самим змушують суспільство обирати реальність із запропонованих.

Отож, підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що феномен маніпуляцій у досить широко розглядається у соціології. Феномен впливу на суспільну свідомість у своїй діяльності розглядали такі соціологи як Ж. Бодійар, П. Бурд'є, Г. Лебон, У. Ліппман, Г. Лассвел, Г. Тард, Л. Уорд, Г. Франке. Особливо уваги маніпуляціям приділяли у своїй науковій діяльності вчені з Франкфуртської неомарксистської школи Т. Адорно та М. Хоркгаймер. Науковці стверджували, що суспільство стає «м'якотілим» за

¹⁷ Berger P., Lukmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books, 1979.

допомогою «масової індустрії культури» і таким чином дозволяє зробити себе об'єктом для маніпуляцій. Також поняття маніпуляції можливо розглядати крізь призму феноменологічної теорії, а саме вивчати життєвий світ з позиції маніпулятора, жертви маніпуляцій та спостерігача маніпулятивного процесу. Однак, на нашу думку, найбільш доцільною теорією для комплексного аналізу маніпуляцій є теорія соціального конструктивізму, представниками якої є П. Бергер та Т. Лукман. У ній говориться, що усі знання індивідів отримані внаслідок споживання продуктів ЗМІ, саме такі уявлення і конструюють реальність суспільства. Проте, рівень довіри людей до ЗМІ, згідно із працею Т. Лукмана «Реальність мас-медіа», не є абсолютним через усвідомлення того, що останні неодноразово звертаються до маніпуляцій та є залежними від багатьох зовнішніх факторів. Вказані суперечності, а також гостра суспільна актуальність зумовлює потребу до додаткового вивчення маніпуляцій.

Висновки до Розділу 1

Термін «маніпуляція» використовували ще у Стародавній Греції. Сучасні науковці розглядають маніпуляцію як тип соціального впливу або соціально-психологічний феномен, що має на меті змінити сприйняття або поведінку інших людей за допомогою прихованої тактики, брехні в інтересах маніпулятора. Під маніпулюванням суспільною свідомістю розуміють програмування думок і прагнень людей, їхніх настроїв і психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка необхідна трансляторам маніпулятивного впливу, що переслідують особисті корисливі цілі. Інструментами для маніпуляцій зазвичай виступають ідеї, прийоми, форми, способи, методи, інтерпретації, за допомогою яких змінюється свідомістю людини.

Маніпуляцією може вважатися зокрема прихований вплив, маніпулятивна дія потребує ґрунтовних знань та розуміння слабких сторін

об'єктів, також обов'язковою умовою маніпуляції є збереження об'єктом ілюзії самостійності рішень. Маніпуляції можуть сприйматися на чотирьох рівнях: на індивідуальному, груповому, організаційному і суспільному. Маніпуляції класифікуються за сферою існування, тривалістю, наслідками, результатом та мішенями впливу. Феномен маніпуляцій розглянутий у соціогуманітарному дискурсі з точки зору психології, філософії та політології.

Якщо говорити про розгляд маніпуляцій крізь призму соціологічних парадигм, то варто зазначити неомарксистську теорію, представниками якої були науковці Франкфуртської школи та прихильниками критичної теорії, тож не дивно, що у своїх доробках вони критикували всеохоплюючий характер мас-медіа та стверджували, що саме ЗМІ робить із мислячого суспільства «м'якотілу» масу, яка не здатна мислити критично, саме шляхом маніпулятивного впливу.

Феноменологічна парадигма також бере до уваги феномен маніпуляцій. Суть цієї парадигми полягає у концентрації на життєвому світі індивіда, на його індивідуальності, тому поняття маніпуляцій буде розглядатися в контексті трьох сторін: з боку маніпулятора, з боку об'єкта маніпуляцій та з боку спостерігача маніпулятивного впливу. Феноменологія говорить про те, що кожен свідомий індивід за своє життя завжди був на кожній з трьох позицій, інтерпретував маніпуляції по-своєму та через свій суб'єктивний досвід.

Важливою парадигмою для осмислення поняття маніпуляцій є теорія соціального конструктивізму. Теорія обґрунтовує те, що конструювання соціальної реальності відбувається за допомогою різноманітних інституцій, які транслиують вигідне собі «знання». Це і можна назвати маніпуляцією суспільною свідомістю, адже зокрема завдяки трансляції певного дискурсу відбуваються певні зміни у свідомості людей, їхніх діях тощо. Маніпуляції – це конструкт, метою якого є зміни у людській поведінці на користь інтересів маніпулятора.

РОЗДІЛ 2. МАНІПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

2.1. Моделювання взаємозв'язку між маніпуляціями суспільною свідомістю під час пандемії і моделями поведінки людей

Людина – це соціальна істота, яка завжди знаходиться у процесі взаємодії з іншими людьми. У всіх сферах, у яких є комунікація, можна зіштовхнутися із феноменом маніпуляцій – типом соціального впливу, що має на меті змінити сприйняття, поведінку людей за допомогою прихованих тактик, підміни фактів, брехні в інтересах маніпулятора (*авторське визначення*). Маніпулятивні повідомлення виникають у певному дискурсі – політичному, психологічному, медичному, ідеологічному, економічному тощо. Дискурс – це сукупність гомогенних висловлювань, які існують в об'єктивній реальності, та є предметом обговорення (*авторське визначення*). Зв'язок феномену маніпуляцій і феномену дискурсу є безпосереднім, адже метою маніпуляції є прямий вплив на свідомість, а згодом і на поведінку людей, що можна зробити за допомогою конструювання та розповсюдження визначального дискурсу в масах.

Яскравим прикладом такого зв'язку в сучасному суспільстві стало поширення вірусу COVID-19, яке спричинило широкий спектр розповсюдження різних маніпулятивних новин, котрі належать до різних, часто навіть взаємовиключних, дискурсів.

Дискурс маніпуляцій завжди залежить від мети та аудиторії, на яку вони спрямовуються. Отже, **дискурс** – це відкладений і закріплений спосіб упорядкування дійсності і бачення світу¹⁸. Таким чином, можна стверджувати, що маніпуляції створюють конструкти соціальної реальності в рамках певних дискурсів.

Теоретичною основою роботи є положення *соціального конструктивізму*. Адаптація цього підходу до осмислення маніпуляції та

¹⁸ Міллер А. Про дискурсивну природу націоналізмів. «Громадянське суспільство». 1997. № 4

дискурсивних практик дала змогу виокремити низку онтологічних положень, які є базовими для дослідження, зокрема:

- існує різниця між фізичним та соціальним світом;
- соціальна реальність одночасно складається з об'єктивності та суб'єктивності, що означає те, що дискурси, які розповсюджуються у суспільстві можуть бути як незалежні від певних обставин та людей, так і сформовані під впливом певних зовнішніх обставин та людей¹⁹;
- елементи, з яких складається соціальний світ, конструюються в повсякденному житті соціальними суб'єктами;
- відбувається конструювання соціальної реальності, а саме шляхом впливу певного дискурсу на суспільну свідомість, а згодом на поведінку;
- реальність – це продукт дискурсу, який конструюється певними інституціями. Знання суспільства створені та підтримуються соціальними процесами. Будь-яке знання обумовлює суспільну поведінку, а іншими словами, сконструйований дискурс обумовлює поведінку²⁰;
- дискурс – форма соціальної практики, він не тільки створює значення, а й піддається впливу різних соціальних контекстів, тобто конструюється;
- маніпуляції – це конструкти, які чинять вплив на свідомість людей;

Основними епістемологічними положеннями представленого підходу соціального конструктивізму, котрі є актуальними в контексті вивчення маніпуляцій масовою свідомістю в рамках визначених дискурсів, можна назвати такі:

- для розуміння реальності, яку індивід сприймає, потрібно вивчити шляхи, за допомогою яких вони беруть участь у конструюванні цієї реальності;

¹⁹ Berger P., Lukmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books, 1979.

²⁰ Філіпс Л., Йоргенсен М. Дискурс-аналіз. Теорія та метод. Харків. 2008. 352 с.

- досить складною є можливість здійснювати прогнозування подальших змін;
- індивід будує бачення соціального світу на основі засвоєного досвіду;
- на основі вивчення фізичного світу та соціального досвіду окремого індивіда дослідник може відрізнити реальне від сконструйованого;
- дискурс бере участь у конструюванні соціально ідентичності, відносин, знань/значень;
- від інтерпретації індивідами дискурсів залежить розуміння проблеми та подальші їх дії.

Крім соціального конструктивізму, для формування теоретико-методологічних засад роботи було використано *критичний дискурс-аналіз* Н. Феркло, основною сферою зацікавленості якої є дослідження змін. У процесі дискурсивних практик повсякденного життя відбувається соціальне та культурне відтворення й відповідна зміна дійсності. Критичний дискурс-аналіз акцентує увагу на дослідженні змін дискурсу, які відбуваються завдяки інтертекстуальності – механізму, за допомогою якого окремих текст (ситуація) привертає елементи і дискурси інших текстів (ситуацій). Комбінація елементів різних дискурсів веде до зміни певного дискурсу, і, отже, до зміни соціокультурного світу. Саме шляхом комбінування елементів різноманітних дискурсів можна змінювати один певний дискурс, і, як наслідок, соціальний світ²¹.

Дискурсивна практика – це соціальна практика, яка, власне, формує соціальний світ. Для критичного дискурс-аналізу, дискурс – це форма соціальної практики, яка конституює соціальний світ і водночас конституюється в інших соціальних практиках. Критичний дискурс-аналіз зосереджений як на дослідженні дискурсивних практик, які конструюють репрезентацію світу, соціальних об'єктів та відносин, так і на ролі, яку ці

²¹ Філіпс Л., Йоргенсен М. Дискурс-аналіз. Теорія та метод. Харків. 2008. 352 с.

дискурсивні практики відіграють у просуванні інтересів певних соціальних груп та інституцій, які задають дискурси.

У 2020 році масове інформаційне суспільство зазнало випробувань у вигляді пандемії коронавірусної інфекції, яка значно трансформувала усі сфери суспільного життя: політику, економіку, освіту, дозвілля, особисте життя тощо. Очевидно, що такого роду зміни позначаються на усьому суспільстві. Саме цей фактор суспільної гостроти і загальної всеохопності спричиняв широкий спектр існування дискурсів, пов'язаних із тематикою COVID-19.

Спочатку вірус був зосереджений лише в одній країні – Китаї. Проте з лютого 2020 року хвороба почала стрімко поширюватися планетою і заражати людей. У таких дестабілізаційних умовах та введенні карантинних обмежень уряди багатьох країн не встигли донести необхідну роз'яснювальну інформацію до населення, в результаті чого у глобальному суспільстві почали розвиватися панічні настрої. Такий стан суспільства є сприятливим для розповсюдження неправдивих новин, маніпуляцій та впливів на свідомість з метою потрясіння людей, які здебільшого розповсюджуються у соціальних мережах та інших ЗМІ. З березня 2020 року в соціальних Інтернет-мережах стала швидко розповсюджуватися новина про те, що вірус COVID-19 був розроблений у лабораторії Уханського інституту вірусології та випущений у місто в результаті випадкового витоку. З часом в різних ЗМІ ширилися інші, іноді зовсім фантастичні, версії виникнення і розповсюдження коронавірусу, що сприяло різним маніпулятивним практикам, що формувалися і транслювалися в рамках різноманітних дискурсів.

Початковим етапом авторського дослідження було проведення аналізу дискурсів щодо існування вірусу COVID-19 та доцільності карантинних заходів, які існують в дискурсивному полі українського суспільства. Під дискурсивним полем розуміється поєднання інтелектуального та соціального полів, де соціальна взаємодія переходить у певний вид практики (*авторське визначення*).

Відтак виокремлено 3 найголовніших дискурси:

- *дискурс №1* про те, що вірус COVID-19 існує та карантинні заходи доцільні;
- *дискурс №2* про те, що вірус COVID-19 існує, проте карантинні заходи є недоцільні;
- *дискурс №3* про те, що вірус COVID-19 є штучним та карантин існує для збагачення окремих верств населення тощо (див. рис. 2.1.1);

Рис. 2.1.1. «Дискурси та їх ймовірний вплив на формування моделей поведінки»

Як відомо, дискурси конструюються, у цьому випадку – низкою *інституцій/акторів*: влада (президент, уряд), Міністерство охорони здоров'я України, лідери думок, засоби масової інформації (телебачення), громадська думка. Таким чином створюється *перший рівень конструювання* дискурсів у свідомості населення – це один із способів, шляхом якого об'єктивна дійсність пропонується до сприйняття та виражається у суб'єктивних судженнях (*авторське визначення*). Очевидно, що дискурси мають безпосередній зв'язок із поведінкою та подальшими діями індивідів, отже, можна стверджувати, що конструюючи ці дискурси та розповсюджуючи їх в українському дискурсивному полі, інституції звершують маніпулятивний вплив шляхом зміни поведінки індивідів задля досягнення власних цілей.

Те, що було сприйняте під впливом запропонованого, формує *другий рівень конструювання* маніпуляцій суспільною свідомістю, а саме під впливом дискурсів вибудовуються нові моделі поведінки українців. Модель поведінки – це певна сукупність дій та рішень індивіда, які він ухвалює за тих чи інших об'єктивних обставин (*авторське визначення*).

Модель поведінки українця формується на основі трьох чинників, а саме на основі *когнітивного*, який базується на знаннях та значеннях, *оціночно-емоційного*, який базується на емоційних реакціях, та *поведінкового*, який базується на тій чи іншій дії або бездіяльності індивідів.

Відповідно до *когнітивного чинника* виокремлено такі ймовірні розуміння коронавірусу та карантину:

- COVID-19 є смертельною хворобою, від якої помирають;
- COVID-19 прирівнюється до перебігу захворюваності сезонним грипом;
- карантинні заходи необхідні, адже вони допомагають стримати швидке розповсюдження захворюваності;
- карантинні заходи необхідні задля збагачення окремих верств населення;

Відповідно до *оціночно-емоційного чинника* виокремлено низку потенційних оціночних суджень щодо коронавірусу та карантину:

- схвалення дій держави щодо застосування карантину в Україні;
- несхвалення дій держави щодо застосування карантину в Україні;
- схвалення дій індивідів щодо застосування засобів особистого захисту в громадських місцях;
- несхвалення та байдужість до того, чи індивіди застосовують засоби особистого захисту;

Відповідно до *поведінкового чинника* можна виокремити ймовірні поведінкові установки щодо коронавірусу та карантину:

- дотримання жорсткого карантину та обов'язкове використання засобів індивідуального захисту;
- недотримання карантину, але використання засобів індивідуального захисту в громадських місцях;
- недотримання карантину та неналежне використання/невикористання засобів індивідуального захисту в громадських місцях.

Всі три чинники дозволять сконструювати різні моделі поведінки людей, котрі мають в собі різні прояви цих чинників та формуються внаслідок нав'язування тієї чи іншої інформації.

Першою моделлю поведінки є *«свідома»* – це індивід, який притримується дискурсу №1, говорить про те, що карантин необхідний, аби стримати кількість хворих в країні, схвалює запровадження карантину, він не схвалює дії людей, які не носять засоби особистого захисту та загалом дотримується правил жорсткого карантину.

Друга модель поведінки *«вимушено-свідома»* – це індивід, який притримується дискурсу №2, говорить про те, що у карантині немає особливої потреби, йому байдуже на дії людей, які не носять засоби особистого захисту та загалом дотримується карантину за типом «шведського сценарію».

Третя модель поведінки «*вимушено-нейтральна*» – це індивід, який притримується дискурсу №3, говорить про те, що карантин запроваджують задля певних цілей, не схвалює запровадження карантину, йому байдуже на дії людей, які не носять засоби особистого захисту, адже сам є одним з таких людей, загалом не дотримується карантину.

Підсумовуючи, варто зазначити, що у дослідницькій частині буде враховано усі методологічні критерії, буде досліджено взаємозв'язок моделей поведінки населення із різними дискурсами, які сформовані в українському суспільстві під час пандемії коронавірусу, а також підтвердиться або спростується побудова моделей поведінки різних типів на основі, власне, емпіричного матеріалу.

2.2. Специфіка поведінкових моделей сучасних українців під час пандемії COVID-19

В ході власного дослідження було проведено 11 інтерв'ю з респондентами, які підтримують той чи інший дискурс щодо вірусу COVID-19. Під час дослідження та в ході аналізу даних усі гіпотези мали можливість бути апробованими і, відповідно, були підтверджені чи спростовані. Зокрема було проведено по чотири інтерв'ю в рамках першого дискурсу, відповідно до котрого «COVID-19 – це реальна хвороба, від наслідків якої можна померти» і в рамках другого дискурсу «COVID-19 – це реальна хвороба, але вона не страшніша за сезонний грип та її наслідки перебільшені» та три інтерв'ю в рамках останнього дискурсу – «COVID-19 – це штучно сфабрикована хвороба, якої не існує» (див. Рис. 2.1.1).

Оскільки основною метою роботи було дослідження взаємозв'язку моделей поведінки населення із різними дискурсами, які сформовані в українському суспільстві під час пандемії коронавірусу, то перед тим, як пояснити цей зв'язок необхідно сформулювати ці моделі поведінки, які походять безпосередньо від дискурсу, якого притримується індивід та

практик, які він виконує. У ході дослідження відбувався процес формування відповідних до дискурсів моделей поведінки українців під час пандемії.

Отже, згідно із моделюванням дослідження, *перша модель* – це **«свідома поведінка»** – це людина, яка притримується дискурсу №1, говорить про те, що карантин необхідний, аби стримати кількість хворих в країні, схвалює запровадження карантину, а також не схвалює дії людей, які не носять засоби особистого захисту та загалом дотримується правил жорстокого карантину.

Друга модель – **«вимушено-свідома поведінка»** – це людина, яка притримується дискурсу №2, говорить про те, що у карантині немає особливої потреби, їй байдуже на дії людей, які не носять засоби особистого захисту та загалом дотримується карантину за типом «шведського сценарію».

Третя модель **«вимушено-нейтральна поведінка»** – це людина, яка притримується дискурсу №3, говорить про те, що карантин запроваджують задля певних цілей, не схвалює запровадження карантину, але схвалює/їй байдуже на дії тих, хто не використовує засоби особистого захисту, адже сама є одною з таких людей; загалом не дотримується карантину.

Гіпотези будувалися на основні трьох чинників – когнітивного, оціночно-емоційного та поведінкового, й в ході дослідження ми з'ясовували ймовірний вплив цих чинників на моделі поведінки українців під час карантинних обмежень.

Когнітивний чинник

У першій гіпотезі-наслідку дослідження ми припускали, що моделі поведінки українців будуть залежати від рівня обізнаності про хворобу, а конкретизували гіпотезу *залежністю віку від рівня обізнаності про хворобу*». У ході дослідження було опитано респондентів різних вікових категорій, проте кожен із них знав, що таке коронавірус, був обізнаний із характерних для себе особисто джерел інформації. Опитані, які притримуються дискурсу № 1, так само як і ті, що притримуються дискурсів № 2 і №3 мали особисті знання про

хворобу у вигляді довіри або недовіри до офіційних версій виникнення вірусу та особистих думок щодо походження вірусу незалежно від віку. На питання щодо довіри офіційним заявам, які оприлюднює ВООЗ, щодо походження вірусу, респонденти, які дотримуються різних дискурсів, давали такі відповіді:

Респондент (70 років): ну якщо слухати, що пішов вірус від Китаю і там хтось щось з'їв, то я не дуже цьому довіряю²².

Респондент (32 роки): та як їм адекватна людина може довіряти? Мені останнім часом здається, що це вселенська змова. Я не довіряю²³.

Отож, з огляду на подані цитати та інші відповіді решти респондентів, можна стверджувати, що опитані не довіряють інформації, яку оприлюднює Всесвітня організація охорони здоров'я щодо походження вірусу та його розповсюдження з різних причин: тому що загалом не вірять у достовірність інформації ВООЗ, вважають офіційну версію жартом, не цікавляться такою інформацією тощо.

На відповідне питання про походження COVID-19 респонденти зазначили різні версії походження вірусу, які умовно можна поділити на групи: перша група – це версія штучної розробки вірусу в лабораторії, що можна підтвердити такими цитатами:

Респондент (дискурс №1): я думаю, що є лабораторії, які або щось пропустили і випустили цього «джина» на волю і тому в нас такі захворювання страшні. Були погрішності в лабораторних дослідженнях і випустили цей вірус. Я думаю, що не випадково це зроблено, якщо весь світ захворів²⁴.

Друга група – це походження вірусу шляхом модифікації, що можуть підтвердити такі цитати:

²² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Ольгою (28.01.2021, м. Харків). Власний архів автора.

²³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною (20.02.2021, м. Львів). Власний архів автора.

²⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Таїсією (25.01.2021, м. Харків). Власний архів автора.

Респондент (дискурс №2): вірус має біологічне походження, але віруси мають властивість змінюватися, модифікуватися, різні гени змішуються і таким чином міг виникнути певний новий вірус. Був один вірус, інший вірус, і вони змішалися, утворилося щось нове²⁵.

Таким чином, жоден з опитаних респондентів не зазначав версію про тваринне походження коронавірусу, що ще раз підтверджує факт недовіри до офіційних заяв ВООЗ. Разом з тим ми звернули увагу на дослідження «Вакцинація в Україні: бар'єри і можливості», проведене соціологічною групою «Рейтинг» протягом 18-19 березня 2021 року, результати якого свідчать про те, що 71% опитаних вважають, що коронавірус – це штучно створений вірус і лише 19% вважають, що вірус виник природнім шляхом²⁶. Отже, варто зазначити, що в ході дослідження нам не вдалося виокремити специфіки кореляції між віком респондентів та їхніми когнітивними уявленнями.

Наступним припущенням нашого дослідження є залежність способу отримання інформації та моделі поведінки індивіда. У ході дослідження ми дізналися, що частина опитаних не цікавиться та не слідкує за інформацією, пов'язаною із COVID-19:

Респондент (дискурс №3): я взагалі не слідкую за цим. Звичайно, може коли щось почую, може хтось щось розкаже, але загалом я не слідкую за цією інформацією²⁷.

Для тих хто цікавиться – основним джерелом знання переважно є мережа Інтернет. Ця теза підтверджується у цитаті:

²⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Діаною (26.02.2021, м. Львів). *Власний архів автора.*

²⁶ Вакцинація в Україні: бар'єри і можливості (18-19 березня 2021 року). Всеукраїнське опитування соціологічної групи «Рейтинг». URL:

http://ratinggroup.ua/research/ukraine/vakcinaciya_v_ukraine_barery_i_vozmozhnosti_18-19_marta_2021.html

²⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Вікторією (27.01.2021, м. Харків). *Власний архів автора.*

Респондент (дискурс №2): я звісно дивлюся різного роду дайджести на різних новинних сайтах. Зазвичай, новини про COVID-19 зводяться до того, що я дивлюся кількість хворих за день²⁸.

Отож, з нашого дослідження можемо зробити висновок, що частина респондентів, які декларують усі з представлених дискурсів, дізнаються інформацію про пандемію здебільшого з мережі Інтернет, зокрема у соціальних мережах Facebook, Telegram, де переглядають новини щодо статистичних даних, а друга частина, де опитані теж дотримуються усіх трьох дискурсів, – рідко або взагалі не цікавляться новинами, пов'язаними із COVID-19. Цим самим можемо спростувати гіпотезу про те, що модель поведінки індивіда під час пандемії може залежати від способу отримання інформації про коронавірус.

Останньою гіпотезою у когнітивному блоці дослідження була гіпотеза про залежність рівня обізнаності про хворобу від того, чи має індивід медичну освіту, чи ні. З цього приводу варто підкреслити, що оскільки категорія медичних працівників є важкодоступною, то чотири з одинадцяти інтерв'ю відбувалися з індивідами, які мають медичну освіту. Три з чотирьох таких індивідів притримуються дискурсу №1, й один респондент з чотирьох дотримується дискурсу №3. Важливим фактом є також і те, що опитані медики декларують думку про те, що не довіряють даним ВООЗ щодо походження вірусу.

Респондент (дискурс №3): зараз вчені кажуть, що можливо частково це і було лабораторним штамом, але основна частка вчених каже, що він не страшніший за звичайне ГРЗ, який був завжди²⁹.

Зі свідчень респондентів з медичною освітою можна підсумувати те, що наявність такої освіти не є точним показником достатнього рівня знань про хворобу. Хоч опитані медики здебільшого й ідентифікують себе із першим

²⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Орестом (03.03.2021, м. Львів). Власний архів автора.

²⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою (04.02. 2021, м. Харків). Власний архів автора.

дискурсом про те, що COVID-19 – це реальна хвороба, від якої можна померти, але, у той же час, не довіряють офіційній версії походження коронавірусу, яку декларує МОЗ і ВООЗ, й говорять про штучне походження вірусу із лабораторії. Додамо, що деякі опитані медики зазначають, що мають інформацію не тільки зі ЗМІ, але й з приватних джерел, колег. Цим самим можна частково підтвердити гіпотезу про те, що наявність медичної освіти може впливати на рівень обізнаності про хворобу.

Оціночно-емоційний чинник

У другій гіпотезі-наслідку дослідження ми припускали, що моделі поведінки українців будуть залежати від оціночно-емоційного чинника, а зокрема, *в залежності від того, якого дискурсу дотримується індивід, може корелюватися рівень емоцій щодо хвороби*. З відповідей респондентів нам вдалося виокремити наступні три основні емоції, притаманні респондентам: *страх, байдужість та безстрашність*. На питання про факти, які спадають на думку, коли мова йде про COVID-19 респонденти 1, 2, 3 дискурсу відповідали наступним чином:

*Респондент (дискурс №3): **страху не було, не було і на початку, а тепер так взагалі немає страху. Що стосується смерті, люди вмирали і в інші роки, і вмирали від грипу, тому, може так жорстоко говорити, але комусь не пощастило. Я вважаю, що цього не треба боятися***³¹.

Такі цитати свідчать про те, що зазвичай можна простежити залежність між дискурсом, який декларує індивід та між тим, яку емоцію викликає у нього хвороба, тобто люди, які вірять у те, що від COVID-19 можна померти зазвичай відчувають страх, коли думають про коронавірус та бояться захворіти, люди, які вважають COVID-19 хворобою, яка не страшніша за сезонний грип, зазвичай байдужі, коли говорять про коронавірус, а люди, які вважають COVID-19 штучно сфабрикованою хворобою не бояться коронавірусу та декларують свою безстрашність захворіти. Згідно з даними

опитування «Вакцинація в Україні: бар'єри та можливості» за березень спостерігається невелике зростання індексу емоційного напруження серед опитаних: тих, хто оцінив свій емоційний стан як напружений, було 26%, спокійним оцінили свій стан 43%, посереднім – 30% [1]. Таким чином, ця гіпотеза підтверджується – емоційний стан людей залежить від того, який дискурс превалює в їхньому осмисленні коронавірусу.

На питання про ставлення до людей, які не носять засоби особистого захисту в громадських місцях, на яке було отримано такі відповіді:

Респондент (дискурс №2): не потрібно впадати в крайнощі і вішати стигми на тих людей, які не дотримуються, косо на них дивитися³⁰.

Респондент (дискурс 1): я таких людей зневажаю. Але якщо їм робити зауваження, то вони можуть і погані слова говорити на тебе, вони просто не розуміють яка це біда³¹.

З відповідей можна зробити висновок про те, що існує дві основні емоції по відношенню до тих людей, які не дотримуються карантинних заходів у вигляді носіння засобів особистого захисту, тобто маски, а саме – це **нейтральні емоції**, які виражаються словосполученнями «мені все одно», «це їх особиста справа», «це їх вибір» тощо, та **емоції гострого засудження**, які виявляються у виразах «я їх не розумію», «зневажаю», «дуже негативно ставлюся». Таким чином, друга висунута гіпотеза з блоку емоційних чинників про те, що емоції щодо тих індивідів, які не дотримуються карантину, можуть бути як нейтральні, так і засудливі підтверджується у цьому дослідженні. Отже, тут ми можемо говорити про певний спектр емоцій, які варіюються від нейтральності до осуду, та які залежать від певних чинників, як, наприклад, фінансовий, про який йтиме мова далі. Варто також зауважити факт того, що респонденти, які підтримують дискурс №1, зазвичай відчують

³⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Діаною (26.02.2021, м. Львів). Власний архів автора.

³¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Ольгою (28.01. 2021, м. Харків). Власний архів автора.

негативні емоції щодо тих, хто не носить маску, у той час, коли респонденти дискурсів №2 та №3 нейтрально ставляться до таких людей.

Одне з наших дослідницьких припущень з приводу емоційних чинників впливу на моделі поведінки українців під час пандемії було присвячено фінансовому становищу людей під час карантину. На питання про те, як саме запровадження карантину вплинуло на фінансове становище респондентів було отримано наступні відповіді:

Респондент (дискурс №3): стан фінансовий мій змінився, я не мала грошей, щоб платити працівникам, мені довелося декількох звільнити. Я до цього ставлюся звичайно негативно³².

Респондент (дискурс №1): коли почався карантин, у нас організували доставку до роботи, тому я перестала платити за дорогу. А коли я пішла робити у ковідне відділення, там була досить таки гарна зарплата, я там отримувала близько 20 тисяч, звичайно, це для мене було добре. Сам карантин на мені не позначився³³.

Також були такі відповіді на питання про те, чи «б'є по гаманці» українців дотримування карантинних заходів:

Респондент: думаю так, тому що маски, антисептики купувати. У мене є знайомі, які взагалі не виходили з дому від початку коронавірусу, замовляли доставки, це набагато дорожче виходить. Звичайно, це все б'є по гаманцю, через те, що багато лишилися роботи, нормального доходу, плюс ще усілякі карантинні речі³⁴.

Отримані результати свідчать про те, що респонденти, які не мали значних негативних трансформацій у своєму економічному становищі під час карантинних обмежень, більш позитивно ставляться до останніх та більш

³² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною (20.02.2021, м. Львів). Власний архів автора.

³³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оксаною (28.01.2021, м. Харків). Власний архів автора.

³⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Вікторією (27.01.2021, м. Харків). Власний архів автора.

серйозно сприймають хворобу й, відповідно, дотримуються дискурсу №1, проте ті, які мали негативний вплив на своє фінансове становище – негативно ставляться до карантину, а також зазвичай підтримують дискурс №2 та №3. Цим самим можна засвідчити підтвердження гіпотези про те, що в залежності від економічного становища може корелюватися рівень оцінки та емоцій щодо хвороби.

Важливими є також елемент відповідей респондентів щодо інституцій, яким вони довіряють у питаннях, пов'язаних з коронавірусом, адже дослідницьке припущення полягало у взаємозв'язку довіри індивідів до певних інституцій і їх моделі поведінки під час карантинних обмежень. Відповідно до запропонованого переліку інституцій, а саме це Міністерство охорони здоров'я України, Всесвітня організація охорони здоров'я, влада, українські лідери думок, ЗМІ, громадська думка найближчого кола осіб, респонденти обирали наступне:

Респондент (дискурс №1): найбільше МОЗ і ВООЗ. А найменше владі та ЗМІ. Влада зараз наша не завжди відповідає за свої слова, не завжди вони правдиві і підтверджені фактами. Знаємо, що нас можуть обманути, тому надії нема. А МОЗ, які безпосередньо займаються цим питанням, мають більш достовірну інформацію³⁵.

Респондент (дискурс №2): думаю, що це моє оточення, яке це на собі перенесло. Їм найбільше довіряю. А найменше напевно нашій владі³⁶.

Аналізуючи цитати респондентів, можна відзначити певну послідовність: опитані, які притримувались лінії першого дискурсу у питаннях коронавірусу зазвичай довіряли таким інституціям як Міністерство охорони здоров'я та Всесвітній організації охорони здоров'я, аргументуючи довіру тим, що ця структура налічує у собі фахівців, які мають достовірну інформацію. Респонденти, які притримувались лінії другого та третього

³⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Марією (27.01.2021, м. Харків). Власний архів автора.

³⁶ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тарасом (15.02.2021, м. Львів). Власний архів автора.

дискурсів декларували свою найбільшу довіру до громадської думки найближчого кола осіб (тих, хто перехворів, родичам, друзям), що цілком підтвердило дослідницьке моделювання.

Поведінковий чинник

У третій гіпотезі-наслідку дослідження ми припускали, що моделі поведінки українців будуть залежати від намірів дотримуватися та/або не дотримуватися карантинних обмежень, а також ці моделі можуть бути змінними або сталими. На запитання про зміни у поведінці від березня 2020 року (запровадження карантину) до березня 2021 року (друга хвиля коронавірусу та пізніше) було отримано такі дані:

Респондент: мій стан як тоді, так і тепер був абсолютно стриманим, прийнятним, як я поводив себе напередодні карантину, так і впродовж, так тепер, так і після буду поводити себе аналогічно³⁷.

Лева частка респондентів задекларувала те, що їх модель поведінки впродовж карантину не зазнала змін – ті респонденти, які від початку пандемії дотримувалися обмежень мали аналогічну поведінку, а ті, які не дотримувалися їх – нічого не змінили й продовжували зберігати таку практику. Отже, дану гіпотезу ми частково підтверджуємо, адже наміри дотримуватися карантинних обмежень впродовж карантину в українців стали, а не змінні. На нашу думку, українці є принциповими у питаннях, щодо коронавірусу, проте, як з'ясовано раніше, не довіряють заявам влади, а найбільше довіряють громадській думці, отож саме це могло бути приводом не змінювати карантинну поведінку, а дотримуватися своєї лінії моделі, як на початку пандемії, так і під час другої та третьої хвилі.

Водночас, в ході дослідження ми припускали, що, якщо поведінка українців під час карантину буде змінна, то головним чинником трансформацій такої поведінки буде факт хвороби на COVID-19 самих

³⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тарасом (15.02.2021, м. Львів). Власний архів автора.

індивідів або людей з їх близького оточення. Відповідно до цього була сформульована гіпотеза про українців, які перехворіли на COVID-19, або тих, які мають знайомих, які перехворіли на COVID-19 й про те, що вони відповідальніше ставляться до карантинних обмежень. Всупереч дослідницькому припущенню, більшість респондентів відповідали таким чином:

Респондент: на мою думку кожен рано чи пізно перехворіє і це прийде в норму, як хворіти сезонним грипом. Але ставлення має не змінюватись, якими були обмеження, такими і залишились³⁸.

Відповідно до цитат з інтерв'ю необхідно спростувати гіпотезу про те, що українці стануть більш відповідально ставитися до карантинних обмежень через хворобу близької людини або власну. Це є логічним через те, що у попередній гіпотезі ми з'ясували, що переважна більшість опитаних не відчували трансформацій своєї поведінки від початку карантину, коли кількість хворих була на низькому рівні, до того моменту, коли кожен респондент має знайомого, який перехворів на COVID-19.

Одним з цікавих аспектів дослідження є інформація про те, як люди ставляться до карантинних обмежень в Україні, чим зумовлено їх ставлення та яка думка респондентів щодо причини запровадження жорсткого карантину в Україні. Цілком логічним є те, що в залежності від того, якого дискурсу притримується респондент, буде залежати його ставлення до карантинних обмежень. Респонденти, які вважають, що COVID-19 – це смертельна хвороба, схвалюють карантинні обмеження та обґрунтовують їх зменшенням кількості хворих та запобіганням розповсюдження інфекції:

Респондент: карантинні обмеження доцільні, інформація про застосування засобів індивідуального захисту теж. Коли в Україні ще було

³⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Орестом (03.03.2021, м. Львів). Власний архів автора.

*мало хворих, як раз цей карантин зменшував розповсюдження стрімкої захворюваності*³⁹.

Опитані, які вважають, що COVID-19 – не страшніший, аніж сезонний грип і ті, які вважають вірус штучно сфабрикованим, як правило не схвалюють жорсткий карантин і вбачають у його впровадженні певні мотиви:

*Респондент: аби переформатувати наше суспільство в формат людей, які будуть підкорятися якомусь глобальному світовому уряду, беззастережно вірити тому, що говорять ЗМІ, що говорить уряд*⁴⁰.

Ці цитати підтверджують припущення про те, що респонденти першої моделі поведінки будуть вбачати у карантинних обмеженнях позитив, зменшення приросту хворих тощо, а респонденти першої та другої моделей поведінки говоритимуть про недоцільність обмежень як таких, аргументуватимуть їх певними цілями влади та інших інституцій.

Підсумовуючи усі проведені інтерв'ю, можна сказати, що респонденти давали здебільшого позитивні прогнози щодо подальшого перебігу COVID-19 у місті, висловлювали надію на те, що хвороба скоро закінчиться. Але ті респонденти, які схвалюють карантинні обмеження зазначають, що це станеться тільки за умови дотримання населення міста усіх карантинних обмежень, а ті, які не схвалюють дають такі прогнози за умови того, що люди зрозуміють, що наслідки коронавірусу перебільшені та перестануть підтримувати обмеження.

У ході планування авторського дослідження ми припускали такий перебіг формування моделей поведінки українців: логічним, на нашу думку, є думати про те, що якщо людина добре обізнана щодо хвороби, тобто знаходиться під впливом когнітивного чинника, то вона мала би виконувати усі правила, аби запобігти хворобі, робити щеплення проти хвороби тощо.

³⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оксаною (28.01.2021, м. Харків). *Власний архів автора.*

⁴⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою (04.02. 2021, м. Харків). *Власний архів автора.*

Проте в дійсності виявилось, що така ситуація не є паттерном. Під час дослідження з'ясувалося, що люди сповна обізнані щодо хвороби, але це не забороняє їм не виконувати правила карантину. Цим самим можна зазначити, що відбувається «змішання» логічних ліній поведінки українців під час пандемії.

Отже, під час дослідження нам вдалося виокремити дві моделі поведінки українців, які сформувалися під час пандемії:

1. **«Свідома»:** індивід, який дотримується усіх правил карантинних обмежень, довіряє українській медицині, цікавиться новинами про коронавірус (статистика захворюваності), довіряє риториці Міністерства охорони здоров'я України, не має негативного впливу на роботу та своє фінансове становище внаслідок карантину, а також вважає карантин доцільним превентивним засобом розповсюдження захворюваності.

2. **«Свідомо-нейтральна»:** індивід, який частково дотримується карантинних обмежень, живе по так званому «шведському сценарію», має посередній рівень довіри до української медицини, не цікавиться новинами про коронавірус, довіряє громадській думці більше, ніж заявам офіційних інституцій, відчув негативний вплив карантину на своє фінансове становище, а також вбачає у карантинних обмеженнях негатив та певний задум з боку владних еліт.

Таблиця 2.2.1

«Моделі поведінки українців під час карантинних обмежень»

Критерії	Модель поведінки №1 «Свідома»	Модель поведінки №2 «Свідомо-нейтральна»
<i>Дотримання карантинних обмежень</i>	+	±
<i>Довіра до української медицини</i>	+	-

<i>Зацікавленість новинами про COVID-19</i>	+	-
<i>Довіра до інституцій</i>	МОЗ	Громадська думка
<i>Карантин – це ...</i>	Превентивні заходи для запобігання розповсюдження захворюваності	Обмеження з певним задумом задля досягнення цілей політичних еліт
<i>Походження COVID-19</i>	Штучне, лабораторне	
<i>Фінансове становище</i>	Внаслідок карантину залишилося попереднім; покращилося	Внаслідок карантину погіршилося

Варто підкреслити, що існують певні відмінності між теоретичним моделюванням та емпіричним дослідженням, адже у моделюванні ми припускали існування трьох моделей, а саме *«свідома»* – індивіди, які притримується першого дискурсу, впевнені у необхідності карантину, не схвалюють дії людей, які не носять засоби особистого захисту, *«вимушено-свідома»* – індивіди, які дотримуються другого дискурсу, говорять про те, що у карантині немає особливої потреби, дотримуються «шведського сценарію», *«вимушено-нейтральна»* – індивіди, які дотримуються третього дискурсу, вбачають у карантині мотиви елітних груп населення тощо (див. Рис. 1.3.1). Проте емпіричний матеріал, отриманий під час нашого дослідження, показав дещо інші результати: ми змогли виокремити дві моделі поведінки українців (див. Табл. 2.2.1), а саме *«свідома»* та *«свідомо-нейтральна»*. Ми пов'язуємо таку відмінність між теоретичним задумом і емпіричними даними, перш за все, із відмінністю у часі та швидким перебігом подій процесу, адже планування дослідження припадало саме на один з піків пандемії в Україні, коли була висока захворюваність, а проведення дослідження відбувалося після зимового карантину, коли захворюваність була на низькому рівні, й респонденти давали відповіді згідно із ситуацією.

Отож, підсумовуючи, варто зазначити, що в ході дослідження ми підтвердили гіпотези про те, що:

- існує залежність від дискурсу, якого дотримується індивід та його рівнем емоцій щодо хвороби;
- емоції щодо тих людей, які не носять маски, в респондентів можуть варіюватися у спектрі від нейтральності до засуду;
- довіра до інституцій у питаннях щодо коронавірусу корелює з поведінкою індивіда під час пандемії.

Також частково підтвердилася у нашому дослідженні гіпотеза про те, що модель поведінки індивіда впродовж карантину може бути стала.

Якщо говорити про гіпотези, які були спростовані, то це про:

- залежність моделі поведінки індивіда під час карантину від способу отримання інформації про коронавірус;
- те, що ті українці, які перехворіли на COVID-19, або ті, які мають знайомих, які перехворіли на COVID-19, відповідальніше ставляться до карантинних обмежень.

Частково ж спростовані були гіпотези про:

- залежність віку і рівня обізнаності про хворобу;
- взаємозв'язок наявності медичної освіти і рівня обізнаності.

Висновки до Розділу 2

У моделюванні дослідження було виокремлено три дискурси: у *першому* дискурсі йдеться про те, що коронавірус – це хвороба, внаслідок якої людина може померти, *другий* дискурс говорить про те, що коронавірус – це хвороба, яка переноситься не важче за сезонний грип, на який хворіли і раніше, *третій* дискурс йде мова про те, що коронавірус є вигаданою хворобою, якої насправді не існує. Також було визначено три відповідні дискурсам моделі поведінки, які були названі «свідомою», «вимушено-свідомою», «вимушено-нейтральною». Ймовірність взаємозв'язку між вказаними дискурсами та моделями поведінки буде перевірено емпірично в ході авторського дослідження.

Якщо підсумувати інтерпретацію власного дослідження, то варто зазначити, що у процесі дослідження було проведено 11 інтерв'ю з респондентами, які декларують свою впевненість у одному з трьох зазначених дискурсів.

Внаслідок проведеного дослідження нам вдалося виявити тенденції, які пов'язані із моделями поведінки українців під час карантинних обмежень:

- залежність рівня емоцій індивіда щодо хвороби і дискурсом, якого дотримується індивід;
- емоції щодо тих людей, які не носять маски можуть варіюватися у спектрі від нейтральності до засуду;
- виявилися нахили до кореляції між довірою до інституцій у питаннях щодо коронавірусу та поведінкою індивіда під час пандемії;
- було з'ясовано, що моделі поведінки індивіда під час пандемії не залежать від способу отримання інформації про коронавірус;
- з'ясовано, що ті респонденти, які перехворіли на коронавірус або мають таких знайомих, не змінюють свою поведінку, не починають відповідальніше ставитися до карантинних обмежень.

Згідно з результатами дослідження, нам вдалося виокремити такі дві моделі поведінки українців під час пандемії коронавірусної хвороби: перша модель іменована «Свідома», адже індивід дотримується карантинних обмежень, довіряє медицині, цікавиться новинами щодо COVID-19, найбільше довіряє Міністерству охорони здоров'я, зазвичай його економічний стан не постраждав внаслідок жорсткого карантину тощо. Друга модель поведінки іменована «Свідомо-нейтральна», оскільки індивід частково дотримується правил карантину, посередньо довіряє українській медицині, його не цікавлять статистичні показники захворюваності на коронавірус в країні, найбільше довіряє громадській думці, запровадження жорсткого карантину суттєво негативно вплинуло на роботу та економічне становище, також індивід вважає карантинні обмеження задумом з боку владних еліт.

РОЗДІЛ 3. МАНІПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

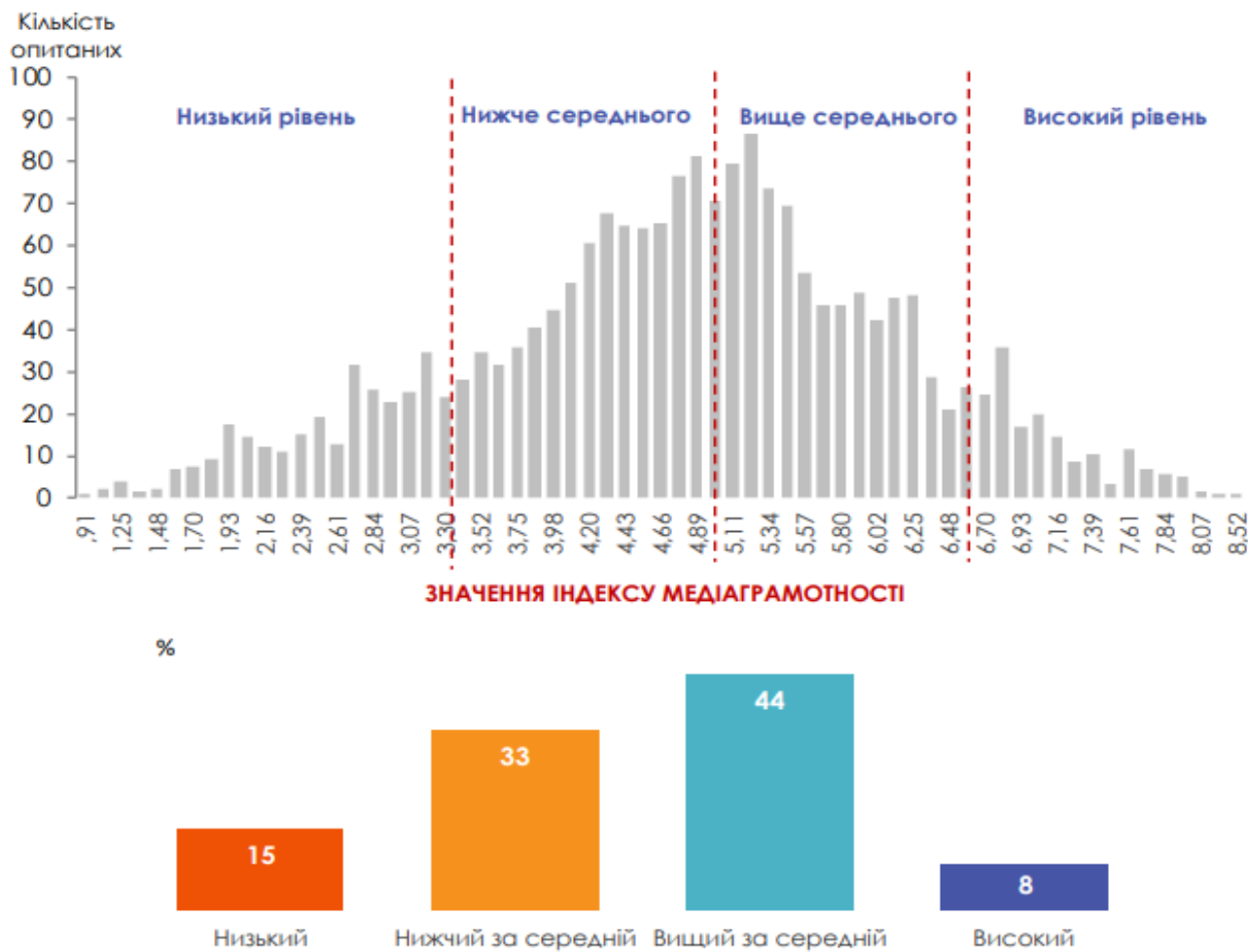
3.1. Осмислення соціологічних досліджень про російсько-українську війну

24 лютого 2022 року росія здійснила повномасштабний напад на Україну, що докорінно змінило життя мільйонам українців. Війна завжди несе за собою руйнування, смерті та небезпеку, проте у 21 столітті росія веде війну не лише з українським військом, але й з громадянами, створюючи та поширюючи маніпуляції, пропаганду та залякування різними методами, що створює не лише фізичну, але й інформаційну небезпеку.

Як зазначає науковець та експерт з інформаційної політики Г. Почепцов, «існує велика кількість невоєнних дій, які по своїй ефективності можуть порівнятися з кінетичними. І найбільш наближено до них – інформаційна зброя, вживання якої населення ніяк не відчуває. Інформація здається безпечною, вона не стріляє і не вибухає. Але це лише у фізичному просторі. В інформаційному та віртуальному просторах вона несе руйнування та непоправні наслідки».⁴¹ Тому, в умовах коли військова та інформаційна агресія з боку росії спрямована проти України, вивчення питань медіа-впливу на суспільну думку, настрої серед різних категорій громадян, їх прояви є важливим і актуальним. Громадська організація «Детектор медіа» спільно з дослідницькою агенцією «Info Sapiens» у грудні 2020 – січні 2021 провела дослідження, аби визначити індекс медіаграмотності українців – тобто рівень вміння свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, а також користуватися розмаїттям медіа. У порівнянні з результатами дослідження 2020 року показник медіаграмотності українців суттєво не змінився: зріс з 51% до 55%. 13% українців мають низький рівень медіаграмотності, 33% - нижчий

⁴¹ Г. Почепцов. Людський вимір гібридних та дифузних воєн. URL: https://www.researchgate.net/publication/320864997_Celoveceskoe_izmerenie_gibridnyh_i_diffuznyh_vojn

за середній рівень, 45% аудиторії – вищий за середній рівень медіаграмотності, 10% - високий ⁴².

База: всі опитані, N= 2000.

Рис. 3.1.1. Детектор медіа. «Індекс медіаграмотності українців»

Також результати опитування, яке було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund впродовж 7–15 травня 2022 року під назвою «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід» свідчать про те, що на тлі російського вторгнення певною мірою знизився скепсис громадян до

⁴² Індекс медіаграмотності українців. Детектор медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/201662/2022-05-01-indeks-mediagramotnosti-ukraintiv-druga-khvylya-doslidzhennya-detektora-media/>

інформації у медіа: якщо раніше близько 30% часто сумнівалися щодо правдивості повідомлень у ЗМІ або соціальних мережах, то зараз таких близько 11%⁴³. З одного боку, це стимулює довіру до повідомлень офіційних органів влади, які транслюються на телемарафоні, але з іншого боку, це може сприяти вразливості до дезінформації у соціальних мережах.

Для того, аби протистояти російським інформаційним атакам, Україна вибудувала власну інформаційну стратегію: перш за все – це оперативне реагування та спростовування фейків, які мають російське походження, Центром протидії дезінформації, який діє при РНБО. Дослідження Gradus research «Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни росії проти України (X хвиля дослідження)», проведене у вересні 2022 року свідчить про те, що) із фейковими новинами стикалися 45% опитаних, найчастіше ці новини стосувалися успішності наступу росіян (19%) та готовності до опалювального сезону (12%)⁴⁴.

Рис. 3.1.2. Gradus research. «Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України (X хвиля дослідження)»

⁴³ Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології. URL:

<https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid>

⁴⁴ «Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України (X хвиля дослідження)». Gradus research. URL: https://gradus.app/documents/301/Gradus_EU_wave_10_UA.pdf

Під час війни влада має законне право контролювати та обмежувати інформаційні потоки з певних «чутливих» тем. У перші дні війни, коли ситуація була критичною (бої навколо Києва, окупація декількох областей, ракетні удари) ЗМІ та офіційні представники влади не пішли формальним шляхом запровадження військової цензури, а старалися формувати інформаційну стрічку у дусі переможної риторики, так званої «патріотичної пропаганди». Безперечно, це допомогло більшості українців підтримати бойовий дух, мобілізуватися та довіряти владі та Збройним силам. Результати соціологічного опитування «День Незалежності України, серпень 2022», яке проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року свідчать про те, що попри випробування війни та зусилля російської пропаганди довіра українців до державних та соціальних інститутів зростає. У порівнянні з результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи», отриманими у серпні 2021 року, станом на серпень 2022 року серед українців зріс баланс довіри до всіх державних органів та соціальних інститутів, найбільше – до Президента – на 71%⁴⁵.

Проте є й інший бік цієї проблеми – деякі українці, які повністю та беззаперечно дослухалися до чиновників, які обіцяли швидку перемогу, залишалися в окупованих містах та селах, маючи надію, що війна триватиме ще декілька тижнів. У вже згаданому опитуванні «День Незалежності, серпень 2022» опубліковані такі дані: 31% з тих, хто вірить у перемогу, вважає, що вона відбудеться до кінця 2022 року, 34% вважають, що вона настане через 1–2 роки. 7% вважають, що для цього знадобиться від 3 до 5 років, і лише 4%, що перемога настане в дуже довготерміновій перспективі.

⁴⁵ «День Незалежності України, серпень 2022». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>

Станом на момент написання магістерської роботи війна в Україні триває 9 місяців, два з яких соціологічна дослідницька робота була призупинена. Та навіть після відновлення роботи соціологічних центрів обсяги та динаміка робіт зменшились, на що є низка обґрунтувань. Повномасштабна війна значною мірою впливає на репрезентативність і ускладнює роботу соціологів, адже, перш за все, в Україні сталася незнана раніше міграція населення, й на даний момент немає точних даних щодо кількості мігрантів. Зокрема, значну частину українців насильно вивезли в Росію та Білорусь. Найбільш важливою проблемою є неможливість досягнення населення територій, які були окуповані після 24 лютого 2022 року, через ведення інтенсивних воєнних дій або через перебої з телефонним зв'язком.

Дослідницький фокус досліджень українських соціологічних установ під час війни найбільше спрямований на міграційні настрої українців, вимушено переселених осіб та зміни у їх житті. В той же час багато опитувань спрямовані на окреслення соціально-політичних настроїв населення, відслідковування динаміки ставлення до країни-агресора тощо. Ще варто підкреслити факт того, що події в Україні та світі стрімко змінюються, особливо, що стосується лінії фронту та військових дій. Це, відповідно, змінює й результати опитувань, які проводять українські соціологічні центри. Отже, наприклад, ті опитування, які проводилися в Україні у травні 2022 року є зовсім неактуальними для нашого дослідження у жовтні 2022 року, адже за 5 місяців відбулося багато змін в країні. Варто зазначити, що хоч і актуальною, проте мало досліджуваною українськими соціологічними центрами є тема маніпуляцій та пропаганди свідомістю українців, дослідження того, як фейки російського походження впливають на українців, водночас недослідженим соціологами є вплив української (патріотичної) пропаганди на населення, а й, відповідно, зміна їх поведінки. Обґрунтуванням цього також є інформаційна безпека громадян, адже коли

суспільство отримує багато інформації і вона знаходиться вільному доступі, це також може нашкодити державній безпеці та безпеці громадян.

У той час, коли українські соціологічні центри не мають змоги проводити дослідження на тому рівні, на якому вони були до початку повномасштабного вторгнення, російські ж соціологи натомість публікують багато досліджень, зосереджених на громадській думці росіян щодо війни в Україні. Після оголошення в Росії мобілізації увага та занепокоєність росіян щодо війни в Україні помітно зросли. Дані дослідження «Конфликт с Украиной: сентябрь 2022 года»⁴⁶ аналітичного центру «Левада-центр», який визнаний іноземним агентом на території РФ, свідчать про те, що 72% росіян підтримують дії ЗС РФ на території України, і тільки 21% опитаних – не підтримують, що свідчить про дуже високий рівень залученості російського суспільства у війну.

Вы лично поддерживаете или нет действия российских вооруженных сил в Украине?

в %% опрошенных

Рис. 3.1.3. Левада-центр. «Конфликт с Украиной: сентябрь 2022»

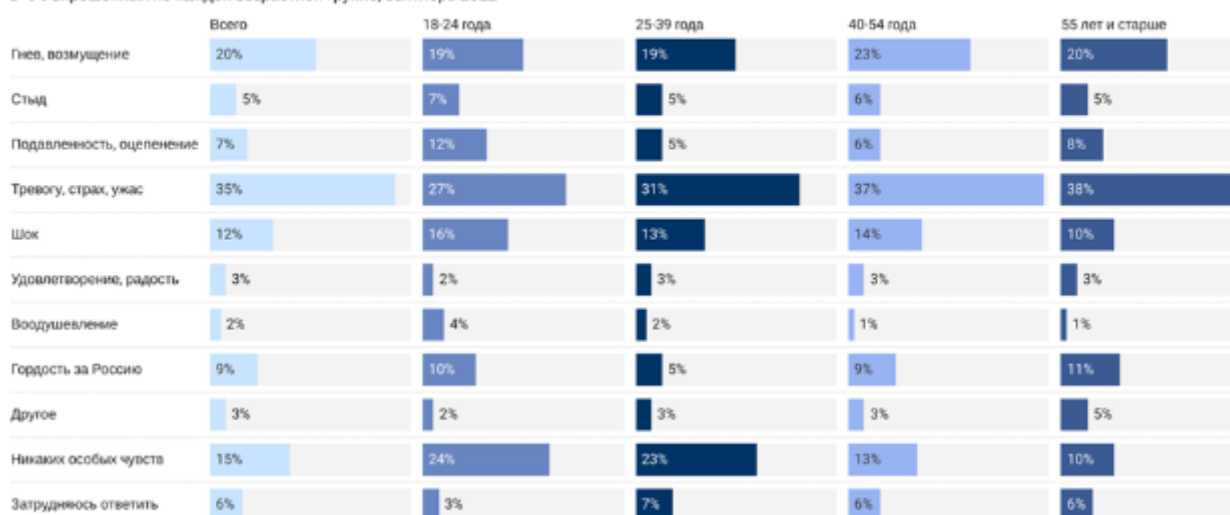
Щодо думок про успішний контрнаступ ЗСУ на Харківщині росіяни дають такі реакції: тривога, страх, жах – 35%, гнів, обурення – 20%, шок –

⁴⁶ Конфликт с Украиной: сентябрь 2022. Левада-центр. URL: <https://www.levada.ru/2022/09/29/konflikt-s-ukrainoj-sentyabr-2022-goda/>

12% росіян. Також, якщо порівнювати дані опитувань центру, проведених у квітні та вересні 2022 року, то думка росіян про те, наскільки успішною є «спеціальна операція» дещо змінилась – у квітні успішною її вважали 68%, у вересні ж 53%.

Какие чувства у Вас вызвали сообщения о продвижении украинских войск в Харьковской области?

в % опрошенных по каждой возрастной группе, сентябрь 2022

Левада-центр, @levada_center, признан иноагентом

Рис. 3.1.4. Левада-центр. «Конфликт с Украиной: сентябрь 2022»

Опитування іншої дослідницької інституції «Всеросійський центр вивчення громадської думки» (ВЦИОМ) було проведено 21 жовтня 2022 року щодо довіри до політиків та оцінки роботи президента рф. Результати свідчать про те, що 77% росіян схвалюють діяльність президента рф, понад 80% росіян зазначають, що довіряють путіну⁴⁷.

З 15 по 17 квітня 2022 року український соціолог Тимофій Брік разом з іноземними колегами Аароном Ерліхом та Джорданом Ганс-Морсом провели онлайн-опитування українців, яке було опубліковане у виданні Washington Post. 48% респондентів повідомили, що в росії вони мають хоча б одного родича. Більшість (59%) обговорювали з ними війну в основному через WhatsApp, Telegram та по відео- та голосовому зв'язку. Приблизно 74%

⁴⁷ Рейтинги доверия политикам, оценки работы президента и правительства, поддержка политических партий. ВЦИОМ. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/reitingi-doverija-politikam-ocenki-raboty-prezidenta-i-pravitelstva-podderzhka-politicheskikh-partii-20221021>

респондентів говорили про обстріли росією українських міст, 67% обговорювали вбивство російськими військовими цивільних. Рідше порушували тему мародерства (41%), зґвалтувань (38%) та застосування забороненої зброї (27%). Багато хто говорив про брехню росії, яка виправдовує вторгнення. 52% респондентів обговорювали пропагандистські твердження про те, що українське керівництво – «нацисти», 36% – штампи про «визволення» росією Донецької та Луганської областей, 30% – про те, що Україна нібито розв'язала геноцид проти етнічних росіян. 54% респондентів повідомляють, що їхні розмови не вплинули на переконання російських родичів. Більше того, 8% вважають, що вони, навпаки, стали більше вірити у пропаганду⁴⁸.

Українці вважають, що російська пропаганда впливає на їхніх родичів, вважають, що російські родичі старшого віку та ті, хто черпають інформацію з передач російського державного ТБ, а не з Інтернету чи інших джерел, найчастіше піддаються пропаганді. Розмір населеного пункту не має значення: і ті, хто живе у великих містах, і жителі невеликих російських сіл схильні до неї однаковою мірою.

З опитувань, які проводяться на території російської федерації, можна зробити висновок, що тамтешнє населення піддається на усі види маніпуляцій, які пропонує Кремль, беззаперечно довіряє та підтримує дії влади, що безпосередньо впливає на поведінку росіян.

Отже, з огляду на активні військові дії на території України, зрозумілим є те, що інтенсивність досліджень соціологічних центрів знизилася. Здебільшого, дослідження, які публікуються, є спрямованими на міграційні настрої, вимушено переселених осіб, підтримку дій державної влади, психо-емоційний стан в умовах війни тощо.

⁴⁸ Is Russia's wartime propaganda more powerful than family bonds? Tymofii Brik, Aaron Erlich and Jordan Gans-Morse. The Washington Post. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/06/20/russia-ukraine-relatives-conversations-propaganda/>

3.2. Моделювання взаємозв'язку між маніпуляціями суспільною свідомістю під час російсько-української війни та поведінкою людей. Особливості поведінкових моделей сучасних українців у період війни.

У ході дослідження було проведено 12 інтерв'ю із респондентами, які дотримуються того чи іншого дискурсу щодо російсько-української війни. Під час дослідження та в ході аналізу даних усі гіпотези мали можливість бути апробованими і, відповідно, були підтверджені чи спростовані. Зокрема було проведено по п'ять інтерв'ю з представниками першого дискурсу, відповідно до котрого війна в Україні розглядається як можливість для подальшого розвитку країни, другого дискурсу, згідно з яким війна розглядається як регрес для українського суспільства, і два інтерв'ю з представниками третього дискурсу, які вважають, що війна не принесе ніяких змін в Україну. Необхідно додати, що станом на жовтень 2022 року вкрай складно знайти респондента, який притримується дискурсу №3, тобто вважає, що правильним закінченням війни є мирні угоди з РФ та повернення до кордонів 24 лютого. Станом на зараз в Україні є тенденція до того, що люди не хочуть виявляти на загал своє скептичне ставлення до перемоги України у війні, піддавати сумнівам перемогу, адже така думка в суспільстві не є популярною. Деякі респонденти, які зазначали свою впевненість у дискурсі №3, в ході інтерв'ю неусвідомлено давали відповіді на інші питання, проте із думками, радше притаманними дискурсу №2.

Варто зауважити, що результати проведеного дослідження напряду залежать від часового континууму, у якому перебуває країна на етапі проведення інтерв'ю з респондентом. Як уже зазначалося, військові дії в Україні розвиваються та стан справ змінюється вкрай швидко, кожного дня на українців чекають певні події, які можуть впливати на хід їхніх думок, й, властиво, на відповіді, які вони можуть давати під час інтерв'ю.

Оскільки основною метою роботи було дослідження взаємозв'язку моделей поведінки населення із різними дискурсами, які сформовані в українському суспільстві під час війни, то перед тим, як пояснити цей зв'язок необхідно сформулювати ці моделі поведінки, які походять безпосередньо від дискурсу, якого притримується індивід та практик, які він виконує.

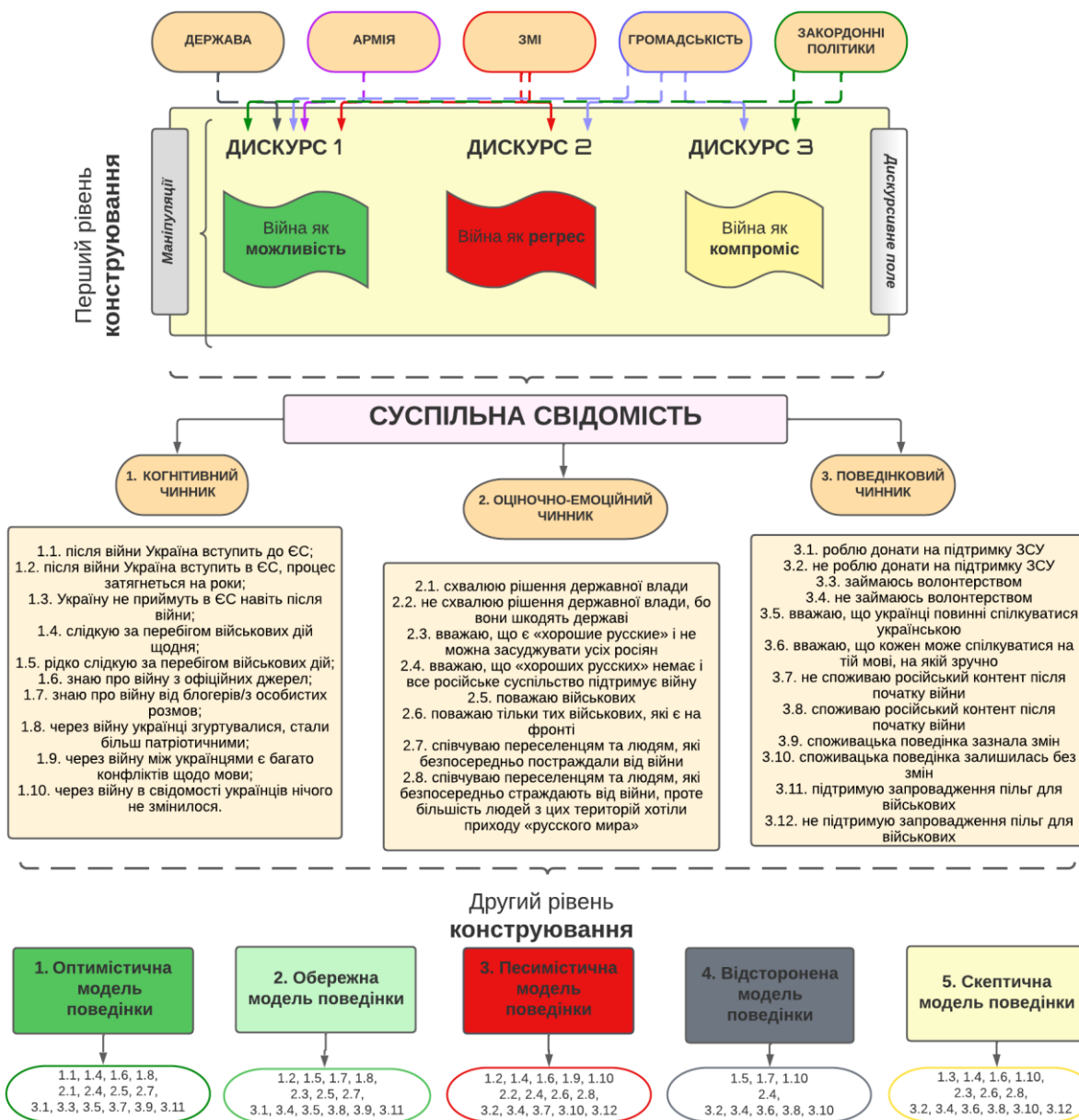

Рис. 3.2.1. «Дискурси респондентів під час війни та їх можливий вплив на формування моделей поведінки»

Під час планування дослідження нами було виокремлено 3 дискурси із українського дискурсивного поля щодо війни, а саме: дискурс №1 – «**війна як можливість**» (після перемоги в Україні буде багато можливостей для

розвитку, інвестицій, змін), дискурс №2 – **«війна як регрес»** (після перемоги в Україні буде криза, крах економіки, зруйнована інфраструктура), дискурс №3 – **«війна як компроміс»** (мирні угоди з рф, повернення до кордонів 24 лютого 2022 року, усе в країні залишиться без змін). У ході дослідження відбувався процес формування відповідних до дискурсів моделей поведінки українців під час пандемії.

Згідно з моделюванням дослідження, *перша модель* – це **«оптимістична поведінка»**, згідно з якою зазвичай людина дотримується дискурсу №1, уважно слідкує за перебігом новин щодо війни, дізнається інформацію з офіційних джерел, вважає, що українці стали більш патріотичними через війну, поважає військових, співчуває вимушено переміщеним особам, підтримує державу та армію власними ресурсами, повністю відмовилася від усього російського. Людина такої моделі поведінки здебільшого розглядає війну як певний трамплін для України, етап, який необхідно здолати для кращого життя у майбутньому.

Друга модель – **«обережна поведінка»**, де індивід радше декларує свою приналежність до дискурсу №1, вірить у перемогу України, підтримує країну своїм ресурсами, відмовляється від російського продукту. Проте страх війни та маніпулятивні наративи не дозволяються людині з такою моделлю поведінки бути цілком оптимістичною і довіряти українській владі та армії. Саме у цьому друга модель є відмінною від першої.

Третя модель – **«песимістична поведінка»**, відповідно до якої людина дотримується переважно дискурсу №2, дізнається інформацію з офіційних джерел, вважає, що між українцями стало багато конфліктів під час війни, співчуває переселенцям, проте водночас вважають, що вони поводять себе некоректно, не підтримує армію матеріально, також не займається волонтерством. Людина, яка дотримується такої моделі поведінки вважає, що після війни Україні буде важко вийти навіть на той рівень, на якому вона знаходилася до війни.

Четверта модель – «відсторонена поведінка», де людина підтримує дискурс №3, рідко слідкує за перебігом новин (зазвичай, дізнається їх від знайомих, блогерів), вважає, що в свідомості українців війна нічого не змінила, не витрачає свої ресурси на підтримку та допомогу армії та державі, споживає російський продукт під час війни. Людина, яка притримується такої моделі поведінки, зазвичай хоче, аби війна закінчилася скоріше будь-яким чином, навіть якщо є ризик втрати українських територій.

П'ята модель поведінки – це «скептична поведінка», котра виявляється у тому, що індивід хоч і обізнаний щодо перебігу війни, проте скептично налаштований до перемоги України та оптимістичного її майбутнього.

Гіпотези нашого дослідження були побудовані на основі трьох чинників когнітивного, оціночно-емоційного та поведінкового. У ході дослідження з'ясувався можливий вплив цих чинників на моделі поведінки українців під час війни.

Когнітивний чинник

У першій гіпотезі ми припустили, що моделі поведінки респондентів будуть залежати від їхнього рівня обізнаності щодо російсько-української війни. Респонденти, які дотримуються першого і другого дискурсів говорять про те, що зараз часто слідкують за новинами про війну в Україні.

P.1: Моніторимо всі новини. Мій чоловік безпосередньо звільняв Харківську область, вже перейшли на Луганську⁴⁹.

P.1: Зараз постійно, як тільки з'являється вільна хвилинка, я намагаюся знайти щось. Особливо, коли це дні максимально напружені. Звісно, що постійно на новинах⁵⁰.

⁴⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною П., 27.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора*

⁵⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Інною, 21.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора*

Р.2: Моніторинг новин є постійним, як тільки є якась вільна хвилинка – обов'язково моніторяться новини⁵¹.

Р.2: У мене батько воює зараз на донецькому напрямку, відповідно пов'язана я з новинами 24 на 7, тому що ми і за нього переживаємо, і за його хлопців⁵².

Усі респонденти зазначають, що на початку війни моніторинг новин був набагато активнішим, практично цілодобовим, а з плином восьми місяців – активність моніторингу новин послабилася, проте все ж залишається вищою, аніж до повномасштабного вторгнення. Це можна обґрунтувати тим, що на початку війни як на полі бою, так і по всій країні була більша військова активність, щохвилини відбувалися нові події, за якими необхідно було слідкувати, аби розуміти напружену ситуацію, яка відбувається у країні. Проте щомісяця активність бойових дій знижувалася, ЗМІ стали більше фільтрувати подачу інформації, наприклад, перестали викладати відео з місця влучань ракетами тощо.

Респонденти, які дотримуються третього дискурсу, по своїх деклараціях, найменше з усіх опитаних слідкують за новинами.

Р.3: Пытаемся держаться в курсе событий, но не так прямо, чтобы знать все подробности. В начале войны, конечно, когда у всех был стресс и у нас в том числе, мы сидели в интернете, в этих всех новостях, смотрели что происходит, что где происходит, чтобы понимать вообще ситуацию. Сейчас, конечно, не так усердно. Следим, но не так усиленно, может быть, как кто-то⁵³.

Р.3: Новини я дивлюсь вночі. Скоріше всього в ночі, тому що чекаю чи будуть бомбити сьогодні, чи не будуть, чи будуть вибухи нічні. Ніч дуже тяжко,

⁵¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною Г., 12.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора*

⁵² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною, 24.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора*

⁵³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора*

*тому вночі працює телевізія і я дивлюся не так багато, але дивлюся інформацію, яка передається по телевізії*⁵⁴.

Згідно з відповідями респондентів, ми можемо підтвердити гіпотезу про те, що модель поведінки справді може залежати від того, чи є індивід достатньо обізнаним щодо російсько-української війни, чи ні.

Наступним припущенням було те, що моделі поведінки будуть залежати від того, яким способом респонденти отримують інформацію щодо повномасштабного вторгнення. Респонденти, які дотримуються першого і другого дискурсів, здебільшого дізнаються новини з офіційних джерел. Здебільшого, це офіційні видання, телеграм-канали, або ж сторінки посадовців у соціальних мережах. Інститут масової інформації у липні-вересні 2022 року провів моніторинг он-лайн медіа⁵⁵, де першому етапі дослідження 50 популярних українських онлайн-медіа оцінювалися на предмет наявності маніпуляцій, фейків, мови ворожнечі, чорного піару, порушень етики. На другому етапі дослідження медіа, які пройшли перший етап, аналізувалися за такими критеріями: дотримання стандартів балансу, достовірності та відокремлення фактів від коментарів, а також на предмет прозорості. Отже, до найкращих і відповідальних онлайн-медіа увійшли такі редакції: Суспільне, Громадське, Ліга, Українська правда, Укрінформ, Радіо Свобода, Дзеркало тижня, НВ, та Бабель.

⁵⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁵⁵ Дев'ять онлайн-медіа, що стали найкращими: моніторинг ІМІ. URL: <https://imi.org.ua/news/9-onlajn-media-shho-staly-najyakisnishymy-monitoring-imi-i47972>

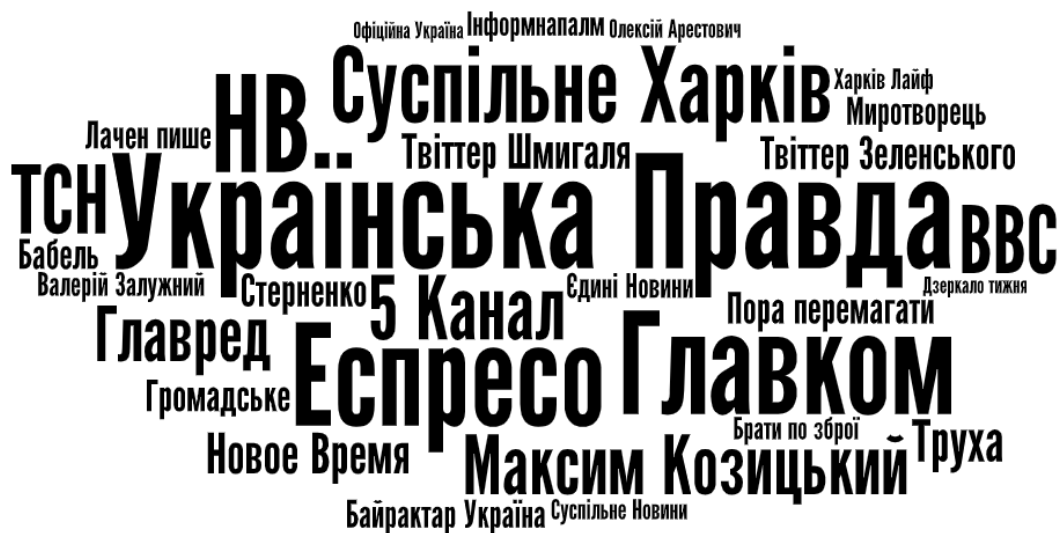

Рис. 3.2.2. Джерела, з яких респонденти дізнаються новини про війну

Ми можемо пов'язати моделі поведінки, які притаманні 1 та 2 дискурсам із ресурсами, з яких вони черпають інформацію. Переважно, під час воєнного стану видання узгоджують матеріали із державною владою. У медіа, з яких дізнаються інформацію представники 1 і 2 дискурсу, особливо на початку війни, ми можемо прослідкувати переможну риторику, так звану, українську пропаганду, яка є необхідною для підтримки духу у суспільстві.

*Р.1: новини читаю у Фейсбуці з сторінок **НВ, Громадське, Українська правда, ВВС**. З наших державних ресурсів: **Міністерство оборони України, Генеральний штаб**⁵⁶.*

*Р.2: Ну, звичайно, що це **Генштаб України, «Українська правда»**, ще стараюся щодня подивитися **відео Зеленського** або принаймні почитати його тезове звернення. Читаю і дивлюся **радника Офісу президента Олексія Арестовича**⁵⁷.*

Представники 3 дискурсу не декларують те, що вони дізнаються новини з офіційних джерел, слідкують за посадовими особами тощо. Зазвичай,

⁵⁶ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною, 28.09.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁵⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном, 12.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

інформація надходить до них з неперевірених телеграм-каналів, вайбер-груп, через особисте спілкування з широким колом осіб тощо.

*Р.3: Ну, Фейсбук, если ссылки пересылали, а что там есть какая-то интересная информация, там что-то слушала. А так, я ж говорю, по Вайберу группа Живые Харьков, Статусы, Украинский телеграм*⁵⁸.

*Р.3: Новини про війну я дізнаюсь іноді тільки по телевізору, тому що в мене немає ні комп'ютера, ні дорогого телефона. В основному я спілкуюся з сусідами, або в церкві з людьми, і мені там розказують що до чого*⁵⁹.

Отже, цитати респондентів можуть підтвердити нашу гіпотезу про те, що модель поведінки може залежати від того, з яких джерел індивід дізнається інформацію про війну, з офіційних, чи ні.

Ще одним припущенням, яке базується на когнітивному чиннику, стало те, що моделі поведінки будуть залежати від того, як саме респондент бачить майбутнє України після закінчення війни. У нашому дослідженні ми поставили респондентам два запитання для того, аби визначити, яким вони бачать майбутнє України. Першим питанням була думка респондентів про те, чи стане Україна членом Європейського союзу. Представники першого дискурсу переконані, що Україна обов'язково стане членом ЄС, навіть до закінчення війни. Проте зазначають, аби це відбулося, необхідно, щоб країна позбулася низки корумпованих процесів, які закорінилися в Україні.

*Р.1: Україна повинна вступити в ЄС, але ми знаємо, які є передумови для вступу. В Україні найбільша проблема – це корупція. Поки Україна не позбудеться корупційних схем, ми не можемо бути в ЄС. Але я вірю і переконаний, що ми будемо в ЄС. Тільки треба змінити ті всі підходи, які залишилися із минулого*⁶⁰.

⁵⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁵⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁶⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном, 7.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

Р.1: До перемоги ми вступим в Євросоюз, тому що треба буде звідкись дотації брати для відбудови країни. Євросоюз – це буде безпосереднє джерело, звідки ми будемо брати дотації⁶¹.

Р.1: Вступить. Звісно. Думаю, в короткостроковій перспективі. Я думаю, що ми готові вступити в ЄС, якщо трішечки наведемо лад з судовою системою, або якісь корупційні моменти викреслимо⁶².

Представники другого та третього дискурсу більш скептично дивляться на вступ України до ЄС:

Р.2: Я в цьому плані євроскептик, я не дуже вірю щирості європейських політиків. Вони і так мають досить багато проблем. Мається на увазі, з країнами, які потрібно підтримувати. Тому я, якщо чесно, я не дуже вірю, але всяке може бути⁶³.

Р.2: ну, складне питання. Можливо вступить, але це буде в довгостроковій перспективі, тому що в Україні дуже багато корупції, навіть під час війни, таких схем, які не дуже підходять під стандарти ЄС. І невідомо, хотітиме нас ЄС бачити в себе після війни чи ні⁶⁴.

Р.3: Что-то мне сомнительно, очень сомнительно, потому что, если бы нас хотели принять в этот Евросоюз, мы, наверное, уже сто пятьдесят раз бы там были, особенно при правлении Порошенко того же, нас бы уже давным-давно приняли. А так, морочат голову, теперь эта война, я сомневаюсь, что нас примут в Евросоюз⁶⁵.

За результатами опитування «Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі», проведеного КМІС 21-23 жовтня 2022 року, 88% українців вважають, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною у складі ЄС. При цьому серед них 63% повністю

⁶¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іларіоном, 16.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁶² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною П., 27.10.2022, м. Харків. Власний архів автора

⁶³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном, 12.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁶⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оленою, 11.10.2022, м. Харків. Власний архів автора.

⁶⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. Власний архів автора.

поділяють такий погляд, а скоріше погоджуються – 26%. Натомість лише 5% респондентів мають песимістичні очікування, що через 10 років Україна буде спустошеною країною з відтоком людей.⁶⁶

У нашому дослідженні ми ставили питання респондентам щодо того, яким вони бачать кордон України після того, як війна завершиться. Більшість респондентів, зокрема, першого дискурсу, відповіли, що війна має закінчитися виключно кордонами, які закріплені за Україною станом на 1991 рік. Проте два з п'яти респондентів, які притримуються другого дискурсу і респонденти третього дискурсу схиляються до того, що по закінченню війни Україна може втратити деякі території:

Р.2: Хотілося б у межах, які були визначені у 1991 року. Ну це дуже оптимістичний прогноз. З Кримом я не дуже впевнена⁶⁷.

Р.2: Війна може перейти в затяжну фазу і, мені здається, це якраз те, що робить росія аби наростити свої сили і могли потім напасти ще раз. Ну велика ймовірність, що можемо вернутись до кордонів 23 лютого 2022 року. Типу ЛНР, ДНР лишуться, Крим лишиться. Крим треба вертати тоді, коли вони самі цього захочуть, коли зрозуміють, що вони українці і хочуть жити в Україні⁶⁸.

Р.3: Очень может быть, что какие-то части уйдут к другим государствам, к той же России. Какие-то области, особенно Донецкая и Луганская. А западная территория, слышала такую информацию, что могут отойти в Польшу, в эти края⁶⁹.

Переважна більшість українців – 87% – не готові на жодні територіальні поступки у війні росії з Україною. Про це свідчать результати опитування «Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого

⁶⁶ Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1157&page=1>

⁶⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мар'яною, 20.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁶⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною, 24.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁶⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

завершення війни» Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 7-13 вересня 2022 року. Цей показник зріс порівняно з липнем на 3 процентних пункти. Лише 8% вважають, що для досягнення миру і збереження незалежності можна відмовитися від деяких територій⁷⁰.

Наступне питання стосувалося безпосередньо майбутнього України, а саме того, як закінчиться війна, коли, а також, що буде з країною після війни. Ми отримали відповіді, які відповідають виокремленим дискурсам. Представники першого дискурсу впевнені у тому, що війна є своєрідним трампліном для українського суспільства, який хоч й через багато втрат призведе до економічного зростання:

Р.1: будуть певні економічні зміни в нашій країні, тому що, якщо сюди перепливають великі кооперації, то сюди приходять інвестиції. В Україну будуть великі інвестиції, аби підняти це все, бо Європа відчуває вину за ту війну. Буде економічна розбудова. Міста будуть відбудовуватись. Так буде краще. Не буде совєцького Харкова, буде сучасний Харків⁷¹.

Р: Я дуже надіюсь, що нас чекає прекрасна перспектива і українці винесуть урок з цієї війни, у нас впаде рівень корупції, буде верховенство права, тому всі будуть жити по законах, вступимо в НАТО, будемо відчувати себе у відносній безпеці⁷².

Представники другого дискурсу підтримують думку про те, що після війни Україну чекає важка відбудова, економічний упадок, криза:

Р.2: Що нас чекатиме далі? Відбудова України, важкий час. Коли потрібно буде, може, відмовитися від чогось певного, бо наша економіка не відновиться в раз і все стане назад, ні⁷³.

⁷⁰ Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1133&page=1>

⁷¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іларіоном, 16.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁷² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Інною, 21.10.2022, м. Харків. Власний архів автора

⁷³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном, 12.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

Р.2: після війни нас чекає криза і розруха, зруйнована вся інфраструктура по всій країні, і коли це буде відновлено – не зрозуміло. І щодо виплат іноземними країнами якихось виплат, то я теж дуже маю сумніви⁷⁴.

Представники третього дискурсу також песимістично налаштовані як щодо перемоги України у війни, так і щодо хорошого майбутнього країни:

Р.3: Закончиться ли война победой, как была в великой отечественной войне, я думаю, что такой победы не будет. Будет какой-то договорняк между нашими государствами, то есть Россией и Украиной. Зеленский подписал в 2021 году, чтобы на территории Украины было разрешено проводить учения из иностранных государств. И последнее учение в декабре месяце, по документам. Возможно, к новому году это все и прекратится⁷⁵.

Р.3: По-перше, після війни буде дуже тяжко, тому що місто зруйноване. В багатьох людей немає квартир. Це треба буде відбудовувати. Економіка теж страждає. Люди залишились без роботи. Зруйновані заводи. Потрібно буде все відбудовувати, але я думаю наші люди – працюючі й потихеньку ми зробимо, але буде дуже-дуже тяжко⁷⁶.

Отже, відповіді респондентів на усі питання, які пов'язані з питанням про майбутнє України, вказують на те, що нашу гіпотезу можна вчергове підтвердити.

На питання про те, як війна вплинула на свідомість українців, респонденти усіх дискурсів однаково відповідають, що війна однозначно вплинула на свідомість українців. Проте між відповідями представників дискурсів є відмінності. Щодо респондентів першого дискурсу – ми можемо спостерігати тільки позитивні зміни щодо усього суспільства, як, наприклад, згуртування українців, ідентифікація себе, зріст патріотичних настроїв більшої частини населення. У деяких респондентів другого дискурсу є сумніви

⁷⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оленою, 11.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁷⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁷⁶ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

щодо того, що свідомість більшості українців змінилася, адже вони впевнені, що незважаючи на війну, деякі українці не змінили своєї думки щодо мови, політики та патріотизму. Респонденти третього дискурсу говорять про зміни у свідомості українців, як, здебільшого, негативні: стали більше боятися, втратили рідних та майно тощо.

Емоційний чинник

Ми припустили, що моделі поведінки можуть залежати від географічної близькості місця проживання респондента, оскільки це мало би прямо впливати на емоційні переживання людини. Як вже зазначалося, програмою нашого дослідження було обрано поділити респондентів за місцем проживання, а саме, було обрано міста Львів та Харків. Ми зробили саме такий вибір міст, адже Харків знаходиться близько до російського кордону, тобто є загроза окупації міста, а також з перших днів повномасштабного вторгнення місто щоденно зазнавало обстрілів від окупантів. Львів, у свою чергу, є тилковим містом. Хоч ракети долітають і до Львова, проте немає окупації. Отже, ми припускали, що модель поведінки українця буде залежати від географічної близькості переживання війни, тобто що харків'яни та львів'яни матимуть різний емоційний стан під час війни. Ця гіпотеза підтвердилася лише частково. Респонденти усіх дискурсів описують свій емоційний стан приблизно однаково: на початку вторгнення був страх та нерозуміння, що робити далі. Після звільнення Київщини та влітку – емоційний процес звикання до війни, усвідомлення ситуації, восени – відбулося пристосування до життя в умовах воєнного стану, налагодився побут. Отже, незначні відмінності у відповідях щодо емоційного переживання респондентів з Харкова та Львова пов'язані не з наративами російської пропаганди про те, що схід і захід України ментально відрізняються, а радше з тим, що на сході відбувалися обстріли. Отже, очевидно, що у жителів східною України були більш яскраві емоційні переживання, які пов'язані із близькістю обстрілів.

Варто зазначити, що представники третього дискурсу є з Харкова. Отже, по відповідям цих респондентів можна зробити висновок про емоційну виснаженість від військових дій і бажання того, щоб війна закінчилася будь-яким чином, головне – щоб це відбулося якомога скоріше.

Р.3: Знаєте, я так думаю, якби закінчилась скоріше війна. Можуть залишити і так кордони, тому що багато людей, особливо молоді, гине. Щоб стало вже все на свої місця і встановився той мир⁷⁷.

У вже згаданому опитуванні КМІСу «Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі», є дані про те, що оптимізм щодо сценарію майбутнього України трохи знижується із заходу на схід: 90% респондентів із західного регіону вірять у позитивний, в той час, коли зі східного регіону такої ж думки притримуються 76%⁷⁸. Потрібно враховувати, що нинішній східний регіон – це Харківська і Донецька області, де рівень руйнувань і обстрілів особливо інтенсивний. Попри це, великий відсоток людей вірять у позитивний сценарій розвитку України.

Отже, таким чином, наша гіпотеза про те, що модель поведінки індивіда буде залежати від географічної близькості до війни – спростовується.

Наступною гіпотезою було те, що модель поведінки буде залежати від того, кому саме довіряє респондент у питаннях щодо війни. Усі респонденти першого та другого дискурсу довіряють таким інституціям, як, наприклад, **держава** (президент В. Зеленський, голова РНБО О. Данілов, радник Офісу Президента О. Арестович тощо), **армія** (головнокомандувач Збройних сил В. Залужний, безпосередньо військовослужбовці), проукраїнським **громадським діячам та журналістам** (Ю. Бутусов, Я. Соколова, С. Стерненко, С. Притула).

⁷⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁷⁸ Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1157&page=1>

Яніна Соколова Сергій Притула
Олексій Резніков
Валерій Залужний
Олексій Данілов Сергій Стерненко Юрій Бутусов
Володимир Зеленський
Олексій Арестович
Ганна Маляр

*Рис. 3.2.3. Постаті, яким найбільше довіряють респонденти 1 і 2
дискурсу щодо перебігу війни*

Респонденти третього дискурсу не називають жодної особи, якій би вони довіряли у питаннях щодо перебігу військових дій, закінчення війни, майбутнього України. Обидві респондентки зазначають, що уся інформація, яка подається в інформаційний простір є недостовірною, тому вони довіряють тільки собі.

Р.3. Скажу так, наверное, я никому не доверяю, потому что все они врут. Не говорит никто правды до конца, поэтому из серии "доверяй, но проверяй". Фамилии никаких называть не буду потому что все говорят, как им выгодно, то, как они обучены сказать, предоставит информацию для простых людей, поэтому где правда мы до конца не знаем⁷⁹.

Р.3: Ви знаєте, я обдумую, обдумую і слухаю ті інформацію. У мене думки дуже часто міняються, тому що один говорить так, другий говорить так. Я стараюсь сама дивитись, яка ситуація. Так що довіряти зараз нікому. Лиш собі і своїм думкам⁸⁰.

Підкріплюють ці свідчення також і дані опитування Центру Разумкова «Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів,

⁷⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁸⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії», проведеного з 22 вересня по 1 жовтня: серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають Збройні сили (96% повністю або певною мірою їм довіряють), Президент України (82%). Суперечливим є ставлення до телебачення (51% йому висловлюють довіру, але ненабагато менше – 49% висловлюють недовіру), те ж само стосується і преси (відповідно 49% і 50%)⁸¹.

Відповіді респондентів підтверджують гіпотезу про те, що модель поведінки буде залежати від того, кому саме довіряє респондент у питаннях щодо війни – офіційним особам, чи особистому оточенню.

Ми припустили, що моделі поведінки можуть залежати від ставлення до певних категорій людей, які є актуальними під час війни. Ці категорії – це військовослужбовці, переселенці, росіяни.

Військовослужбовці.

За результатами Шістнадцятого загальнонаціонального опитування в умовах війни, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» з ініціативи «Українського ветеранського фонду» Міністерства у справах ветеранів України 6-7 серпня 2022 року, 54% мають серед близьких тих, хто воював чи воює на фронті, починаючи з 24 лютого 2022 року⁸². Такі дані свідчать про те, що війна безпосередньо торкнулася більшої частини суспільства. Так і опитані нами респонденти свідчать про те, що кожен з них має рідних/знайомих, які є на фронті. Зокрема, дві респондентки зазначили, що їх чоловік та батько знаходяться на передовій.

⁸¹ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

⁸² Шістнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Образ ветеранів в українському суспільстві. Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestnadca_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_obraz_veteranov_v_ukrainskom_obschestve_6-7_avgu.html

У суспільстві сформувався певний образ військовослужбовця, до якого населення повинно ставитися з повагою та вдячністю. Отже, на питання про ставлення до військовослужбовців, які захищають Україну на фронті усі опитані респонденти задекларували свою повагу до них. Підтверджують також це і дані Шістнадцятого загальнонаціонального опитування в умовах війни, проведеним соціологічною групою «Рейтинг», говорячи про ветеранів російсько-української війни респонденти в першу чергу відчують вдячність (64%) та гордість (50%), більше 90% висловлюють свою довіру до ЗСУ.

На питання про те, чи необхідні пільги для військовослужбовців від держави після закінчення війни також усі респонденти відповіли на це питання ствердно, але підкреслюючи те, що розподіл пільг має жорстко контролюватися, аби уникнути таких зловживань, які були протягом АТО.

Р.1: я вважаю, що це так мало би бути, але тим військовим, які насправду були на війні. Я знаю таких військових, які ще з 2014 року їхали за 200 кілометрів від бойових дій і відрядження взяли і вони же учасники бойових дій, і мають пільги. Щоб зараз теж не було так, хто тут сидів в тилу, і по Фейсбуку показував, як він воює, а ті хлопці вони є на передовій не будуть мати нічого⁸³.

Згідно із вже згаданим опитуванням «Рейтингу», найбільше пільг та гарантій від держави, на думку опитаних, повинні мати ветерани російсько-української війни, таку відповідь дали 50% опитаних⁸⁴.

Переселенці.

Ми запитали респондентів, які проживають у м. Львові. Отже, усі респонденти зі Львова декларують те, що вони добре ставляться до переселенців і співчують їм. Але в той же час зазначають, що багато ВПО

⁸³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном, 7.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁸⁴ Шістнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Образ ветеранів в українському суспільстві. Рейтинг. URL:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestnadca_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_obraz_veteranov_v_ukrainskom_obschestve_6-7_avgu.html

говорять російською мовою, є нахабними та такими, які не потребують сторонньої допомоги, адже є забезпеченими особами.

Р.1: Є різні переселенці, на початку їздив по школах, де були бідні переселенці, вони втратили все, вони жили з того, що їм дадуть. Є такі, що приїхали на джипах, позамовляли собі найкращі готелі. Я тих людей, які потребують помочі, шаную і поважаю⁸⁵.

Р.1: до переселенців ставлюся нейтрально. Шкода людей. Але до переселенців, які ходять і розмовляють російською мовою в українському місті – негативно⁸⁶.

Р.2: По-різному, чесно кажучи. Загалом, добре я ставлюся. Звичайно, хочеться їх підтримати, допомогти всім, чим можна. В моїй роботі ми завжди шукаємо їм відповідне житло і роботу, але є приклади негативної поведінки, зокрема того, що є спеціальні програми, за якими можна їх влаштувати на роботу, а вони не хочуть йти на роботу⁸⁷.

Р.2: Ну всі ми люди. Але є тут люди нормальні, а є люди ненормальні. Багато переселенців, які приїжджають до Львова, чомусь на моєму досвіді, дуже наглі, так ніби їм хтось щось винен, так ніби все їм треба дати. І вони приїжджають сюди і продовжують говорити російською, кажуть «Какая різниця?». Вони досі не зрозуміли, чому на них напали⁸⁸.

За даними всеукраїнського опитування Омнібус Info Sapiens, проведеного з 12 по 17 травня 2022 року у співпраці з ExtremeScan, 61% українців ставляться до переселенців у своєму населеному пункті позитивно та співчутливо, 25% – ставляться так само, як до місцевих жителів, а 5% ставляться негативно⁸⁹. Найчастішою причиною негативного ставлення респо

⁸⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном, 7.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁸⁶ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною, 28.09.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁸⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мар'яною, 20.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁸⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною, 24.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁸⁹ Всеукраїнське опитування Омнібус. Info Sapiens. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=232&fbclid=IwAR2Ny8Kwlhc4TLNbTv6S6seVVgNyVJ0xdB8x8Z6v1INCV6uk82ldPVcn7rU>

ндентів до переселенців є те, що переселенці не розмовляють українською мовою (48%), та необхідність допомагати переселенцям, які самі мають високий рівень матеріального достатку (47%), що також підтверджує результати нашого дослідження.

Росіяни.

Найгострішим запитанням нашого дослідження було питання про ставлення респондентів до росіян. Очікувано, що більшість респондентів задекларували своє негативне ставлення до громадян рф. Зокрема, найбільш негативні оцінки росіянам дають представники першого дискурсу:

Р.1: як і ставився, так і ставлюся до них, вони є всі винні, всі росіяни. Вони є плем'я, орда, вони звикли набігами грабувати, гвалтувати⁹⁰.

Р.1: раніше я ніколи не бажала смерті нікому. І навіть наше гасло «Слава нації, смерть ворогам», я ніколи не кричала «смерть ворогам», бо вважала, що бажати людині смерті не по-християнські. Але тепер зрозуміла, що росіяни – не люди. Це нелюди⁹¹.

Представники другого дискурсу виражають свої емоції менш гостро щодо свого ставлення до росіян, аргументуючи це тим, що все ж таки в Росії залишились люди, які не підтримують війну. Проте все одно зазначають, що їх ставлення до громадян рф є негативним.

Р.2: Є різні – є добрі, є погані росіяни. Звичайно, я ставлюся до них, як до громадян держави агресора. Не розумію, як більшість, якщо не підтримує війну, то принаймні нічого не каже проти, і дивуюсь чому вони йдуть самі на погибель⁹².

Р.2: Хочеться сказати, що негативно до всіх, але хочеться бути дуже об'єктивною. З одного боку, кажуть, що є «хорошиє рускиє», які ніби

⁹⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном, 7.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁹¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною, 28.09.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁹² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном, 12.10.2022, м. Львів. Власний архів автора

*говорять, що вони проти війни. Так, я рада, що вони так говорять, я рада, що в того народу трохи є в голові якоїсь клепки, але, з другого боку, вони вибрали цього президента, вони вибрали цю владу, вони досі платять податки державі і вони досі тими своїми податками спонсорують війну*⁹³.

Найбільш лояльно до населення росії ставляться представники третього дискурсу. Ми можемо припустити, що саме представники третього дискурсу найбільше підпадають під російську пропаганду про «хороших русских», яка активно ведеться не тільки в Україні, але й в Європі.

*Р.3: Загалом, люди как люди. Они такие же люди, как и мы, украинцы. Как бы к простым людям относятся нормально. Кто человек, он человек везде, независимо от того украинец он, россиянин, американец или японец. Если он нормальный человек*⁹⁴.

*Р.3: Всіх росіян під одну гребінку не можна. Говорити, що вони всі вороги. Може серед них є може і добрі люди. Якщо там так давлять на людей, так їх зомбують, то звичайно люди бояться всього*⁹⁵.

Результати сімнадцятого загальнонаціонального опитування: ідентичність, патріотизм, цінності, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 17-18 серпня 2022 року ми можемо бачити погіршення ставлення українців до мешканців рф та білорусі. 81% негативно ставляться до росіян (у квітні 2022 – 69%, у квітні 2021 – 41%), 14% – нейтрально, лише 3% – позитивно. Але спостерігається певне «пом'якшення» у питанні оцінки необхідного часу на примирення з українців з росіянами: якщо у квітні 2022 року (опитування робилося після звільнення Київщини від російських загарбників) дві третини говорили, що примирення неможливе, то у серпні таких респондентів близько половини. Третина вважають, що поновити

⁹³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною, 24.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

⁹⁴ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

⁹⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

стосунки вдасться через 20-30 років, 14% вважають, що це станеться за 10-15 років, і лише 5% – вважають це можливим за кілька років⁹⁶.

Таким чином, за результатами відповідей респондентів ми можемо частково спростувати цю гіпотезу: підтвердженою є гіпотеза про категорію «росіяни» та «переселенці», спростованою ж категорією гіпотези є частина про «військовослужбовців» - представники усіх дискурсів ставляться до військових з повагою.

Поведінковий чинник

Ми припускали, що модель поведінки буде залежати від того, наскільки активно індивід займається тою чи іншою допомогою армії та державі. Допомогу армії та державі було розділено на дві категорії – це волонтерство та переказ коштів на збори для армії. Ці активності стали певними феноменами у російсько-українській війні, вони стали масовими та деяким чином об'єднуючим для українського суспільства. Усі респонденти, які дотримуються першого дискурсу займаються чи займалися волонтерством, а також робили/роблять грошові перекази для Збройних сил. Опитані аргументують, що свої дії волонтерства та донатів розглядають як «маленький вклад у перемогу», що покращує настрій, налаштовує на позитив.

Представники третього і більшість представників другого дискурсу не робили/не роблять грошові перекази, а також не займаються волонтерством. Проте, виключенням є дві представниці другого дискурсу, які волонтерять та роблять донати на підтримку армії – їхні близькі є на фронті, і вони самостійно робили збори на допомогу для своїх близьких. На нашу думку, це говорить про те, що допомогу армії та державі можна розділити на два типи – волонтерство для загального блага, та волонтерство для приватних потреб. Тож,

⁹⁶ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності. Соціологічна група «Рейтинг». URL:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nost_17-18_serpnya_2022.html

волонтерство для представників другого дискурсу радше виключення, аніж правило. Таким чином, гіпотеза про залежність моделі поведінки від рівня активності допомоги армії та державі підтверджується.

Що ж до статистики, то 51% опитаних українців регулярно або час від часу донатять, тобто переказують кошти благодійним фондам або на окремі волонтерські збори. Роблять це регулярно 10% опитаних, а час від часу – 41%. Дуже рідко донатять 23%, зробили це лише один раз – 12%, а ніколи цього не робили – 13% опитаних⁹⁷. Дослідження було проведено 23-24 жовтня 2022 року компанією Gradus Research на замовлення Суспільного і за підтримки BBC Media Action.

Наша гіпотеза про те, що волонтерство та грошова допомога армії має вплив на моделі поведінки індивіда, підтверджується через цитати респондентів.

Ми висунули гіпотезу щодо того, що модель поведінки індивіда буде залежати від того, наскільки він дистанціювався від російського продукту як такого. Для того, аби спростувати або підтвердити цю гіпотезу, ми розділили категорію «російський продукт» на інформаційну складову, тобто російський контент у будь-якому його прояві (мова, блоги, музика, кінематограф тощо), а також харчову продукцію, виготовлену в росії, яку можна придбати у магазинах.

Щодо харчової продукції, то у більшості респондентів немає суттєвих змін у споживацькій поведінці: вони припинили купівлю російської продукції ще у 2014 році, адже тоді обсяг російських товарів значно скоритися, а потім і зовсім зійшов нанівець в Україні. Отже, споживацька поведінка українців змінилася радше після 2014 року, аніж після 24 лютого 2022 року й військова агресія Росії не вплинула на зміну уподобань українців:

⁹⁷ Дослідження Gradus Research на замовлення Суспільного. 23-24 жовтня 2022 року. URL: <https://suspilne.media/301646-skilki-ukrainciv-donatat-na-zsu-i-aki-vidi-dopomogi-najbils-posireni-opituvanna-suspilnogo/>

Р.1: у мене завжди була стратегія, я завжди намагався купляти українське. Ще Митрополит Андрей Шептицький казав «Свій до свого по своє». Треба, щоб розвивалась наша економіка. Щоб гроші залишалися в Україні⁹⁸.

Р.2: те, що пішло з території росії, тобто щоб так я слідкував, от щоб це от точно він пішов з росії, я так не роблю. Просто, це також, знаєте, всякі чат боти є не досконалі, тому що компанія може об'явити що пішла з Росії, але своїх потужностей з Росії не прибирати⁹⁹.

Р.3: Я смотрю на качество продукта. Если я покупала этот продукт до войны, и он мне понравился по качеству, по составу, и сейчас он есть в наличии - я покупаю его. Украинский или другой страны, какая разница?¹⁰⁰

Проте після повномасштабного вторгнення існує нова тенденція серед великих брендів – покидати російський ринок, але є й такі, які на ньому залишаються, в той же час, продовжуючи бізнес в Україні. На початку вторгнення Інтернетом ширилися акції про байкотування брендів, які не вийшли з російського ринку, було створено бот у месенджері Телеграм, який допомагає із визначенням країни походження продукту, сповіщає про те, чи пішов бренд з російського ринку, чи ні тощо. Серед опитаних респондентів найбільше перевіркою продуктів цікавляться молоді люди, які дотримуються першого дискурсу.

Р.1: довіряю українському виробнику. Перевіряю, чи продукт не існує на російському ринку. Якщо він існує на російському ринку, то не купляю його і злущуся, чому він взагалі досі є на наших полицях¹⁰¹.

Р.2: Так, я використовую такий бот, звичайно, не завжди, не постійно. Але якщо це такий якийсь продукт, якого я раніше там не купляла, то обов'язково

⁹⁸ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном, 7.10.2022, м. Львів. Власний архів автора.

⁹⁹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном, 12.10.2022, м. Львів. Власний архів автора

¹⁰⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. Власний архів автора.

¹⁰¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною, 28.09.2022, м. Львів. Власний архів автора.

перевірю. Ну і так, я люблю перевіряти через цей бот, чи це російського виробництва¹⁰².

Щодо російського інформаційного продукту і його споживання українцями, то, звісно, більшість респондентів кажуть про те, що перестали дивитися російський контент після 24 лютого, або ж після анексії Криму та частини Донбасу. Проте є відсоток респондентів із патріотичною позицією, які дивляться російський контент, зокрема той, де найбільше пропаганди, з аналітичною метою:

Р.2: Ні, не споживаю. Лише, є виняток, коли я можу подивитися російських блогерів для того, щоб зрозуміти, в принципі, чи є в них якісь зрушення в розумінні цієї війни, чи вони все так само поглинають, цю брехню путінську¹⁰³.

Результати вже знайомого опитування про ідентичність, патріотизм та цінності українців «Рейтингу» свідчать про те, що спостерігається різке зниження рівня споживання російського інформаційного контенту серед українців. Більше 40% опитаних взагалі перестали дивитися російські серіали, ще чверть не дивилися раніше і зараз не дивляться. Тільки 15% продовжують дивитись російські серіали як і раніше. Більше 40% опитаних взагалі перестали слухати російську музику, ще 18% не слухали раніше і зараз не слухають. Загалом майже 60% не слухали російську музику протягом останніх півроку і ця цифра зросла майже вп'ятеро. Тільки чверть продовжують слухати російську музику як і раніше¹⁰⁴.

Питання мови досить гостро стоїть в інформаційному полі українців. Деякі вважають, що мова – це одна зі складових перемоги та говорити «мовою

¹⁰² Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мар'яною, 20.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

¹⁰³ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною, 24.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

¹⁰⁴ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності. Соціологічна група «Рейтинг». URL:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_n_nost_17-18_serpnya_2022.html

окупанта» неправильно, дехто – що перехід на українську мову не на часі, і потрібно перемогти, а потім розбиратися із мовою.

Респонденти, які дотримуються першого дискурсу, радикально відповідають на це запитання, говорячи, що українці мають говорити виключно українською мовою вже і зараз:

Р.1: В цьому плані моя думка дуже радикальна, я вважаю, що всі повинні спілкуватися українською мовою. Українцеві не повинно бути соромно розмовляти українською мовою, це повинні робити всі. Я дуже рада, що прийняли закон, щоб отримати громадянство України потрібно знати історію та мову України¹⁰⁵.

Респонденти, які дотримуються другого дискурсу, є більш лояльними у цьому питанні, зважаючи на те, що велика частина населення все життя говорило російською, і зараз їм важко зразу ж перейти на українську мову у спілкуванні:

Р.2: В ідеалі, всюди українською мали би говорити, але так як старше покоління східних регіонів виросло, вивчилося, працює в російськомовному середовищі, то треба просто розуміти людський фактор, що це не можливо одразу зробити, просто так «по щелчку» перейти¹⁰⁶.

Респонденти третього дискурсу не є радикальними у питанні мови та дотримуються думки про те, що кожен має розмовляти на тій мові, на якій йому зручно.

Р.3: Я думаю, что, наверное, каждый человек должен выбирать на каком языке ему удобней говорить. Во всяком случае, у нас город более русскоговорящий, поэтому необязательно, как война случилась, то надо на украинский переходить¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Інною, 21.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

¹⁰⁶ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною Г., 12.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

¹⁰⁷ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

Дослідження, яке проведено 18-19 жовтня 2022 року компанією Gradus Research на замовлення Суспільного, свідчить про те, що 57% українців стали спілкуватися більше або перейшли на українську з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого (42% українців стали спілкуватися українською більше. 14% повністю перейшли на українську)¹⁰⁸.

Також згідно з результатами опитування «Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ», проведеного фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології впродовж 7–15 травня 2022 року, питання використання різних мов в Україні вважають одними з найгостріших в державі лише 7% жителів Заходу та Центру України. Порівняно з 2021 роком сприйняття важливості мовної проблеми знизилася, натомість зросла впевненість у тому, що ця проблема надумана (з 27% до 44%)¹⁰⁹. Такі результати говорять про те, що наявні мовні протиріччя всередині українського суспільства, які намагається розповсюджувати російська пропаганда, насправді є штучними. Проте, станом на жовтень 2022 року, коли проводилося наше дослідження, респонденти зазначали, що найбільше конфліктів серед українців зараз, все ж таки, відбувається на ґрунті мовного питання:

Р.2: Дуже часто в моєму оточенні виникають конфлікти стосовно мови. Немає єдиної точки зору. Хтось дотримується тої позиції, що в органах державної влади потрібна українська мова, в приватному спілкуванні це може бути російська мова¹¹⁰.

¹⁰⁸ Дослідження Gradus Research на замовлення Суспільного. 18-19 жовтня. URL: <https://susplne.media/299240-57-ukrainciv-perejsli-abo-stali-castise-spilkuvatis-ukrainskou-z-24-lutogo-opituvanna-susplnogo/>

¹⁰⁹ Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології. URL: <https://dif.org.ua/article/borotba-v-informatsiyniy-ta-kulturniy-tsarinakh-shcho-dumayut-ukraintsi-pro-derzhavnu-movnu-politiku-ta-propagandu-na-tli-agresii-rf>

¹¹⁰ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мар'яною, 20.10.2022, м. Львів. *Власний архів автора.*

Р.3: Возможно, восток и запад. Запад считает, что они на коне, а восток надо угнетать. На этой почве недопонимание, конфликты про мову в стране¹¹¹.

Отже, ми підсумували, що гіпотеза підтверджується лише частково, адже частина гіпотези про споживацьку поведінку спростувалася (вона змінилася радше у 2014 році, аніж у 2022), а частини гіпотези про мову та російський інформаційний продукт – знайшла підтвердження у цитатах респондентів.

У ході дослідження нам вдалося виокремити три яскраво виражені моделі поведінки із запропонованих моделюванням п'яти:

- 1. Оптимістична модель поведінки:** індивід є достатньо обізнаним у ситуації щодо війни, дізнається інформацію з офіційних джерел, довіряє владі, переконаний, що Україна вступить в ЄС у короткостроковій перспективі, вважає перемогою України вихід на кордони 1991 року. Майбутнє України після війни бачить таким чином: в Україну піде багато інвестиції з-за кордону, почнеться відбудова.
- 2. Скептична модель поведінки:** індивід є достатньо обізнаним у ситуації щодо війни, дізнається інформацію з офіційних джерел, проте водночас не довіряє владі через її занадто виражений оптимізм та безпечність щодо наслідків війни, не вірить, що Україна вступить в ЄС, вважає, що цілком вірогідною перемогою для України є повернення до кордонів 23 лютого 2022 року. Бачення майбутнього України після війни має таке: наступні роки для України будуть дуже важкими через значні зруйнування, економіка України буде страждати.
- 3. Відсторонена модель поведінки:** індивід не є цілком обізнаним щодо ситуації про російсько-українську війну, дізнається інформацію

¹¹¹ Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою, 17.10.2022, м. Харків. *Власний архів автора.*

від знайомих, не має довіри до офіційних джерел, не вірить, що Україна вступить в ЄС, розглядає варіант втрати деяких областей на користь росії. Вважає, що після війни в країні або нічого не зміниться, або буде гірше, аніж було.

Таблиця 3.2.1

Моделі поведінки українців під час російсько-української війни

Критерії	Модель поведінки №1 «Оптимістична»	Модель поведінки №2 «Скептична»	Модель поведінки №3 «Відсторонена»
Обізнаність щодо військових дій	+	+	–
Довіра до офіційних джерел	+	±	–
Вступ у ЄС	+	–	–
Кордони України	станом на 1991 р.	станом на 23.02.2022	деякі обл. можуть відійти до Росії
Майбутнє України	+	–	без змін
Зміни у свідомості українців	є, позитивні	як у кого, стало більше конфліктів	немає
Ставлення до військовослужбовців	позитивне		
Ставлення до росіян	негативне	нейтральне, добре	
Донати на ЗСУ	+	–	–
Волонтерство	+	–	–
Мова	+	±	–
Російський контент	–	–	+
Споживацька поведінка	не зазнала суттєвих змін		

Очевидно, існують відмінності між теоретичним моделюванням та емпіричними результатами. У моделюванні ми припускали існування п'яти моделей поведінки, а саме – *«оптимістична поведінка»*, *«обережна поведінка»*, *«песимістична поведінка»*, *«відсторонена поведінка»*, *«скептична поведінка»* (див Рис. 3.2.1). Результати ж, отримані під час

дослідження, показують інші висновки: нами було виокремлено три моделі поведінки (див. Табл. 3.2.1), а саме: *«оптимістична модель поведінки»*, *«скептична модель поведінки»*, *«відсторонена модель поведінки»*. Ми можемо пов'язати відмінність між теоретичним моделюванням та емпіричними даними, а саме те, що не вдалося відобразити модель *«песимістичної поведінки»* з тим, що на разі, під час війни, в українському суспільстві непопулярним є висловлювати песимістичну думку про перебіг та закінчення війни на території України. На питання, які ми ставили під час проведення інтерв'ю, респонденти, які гіпотетично дотримуються моделі такої поведінки, дають соціально очікувані відповіді, що, звичайно, викривлює результати дослідження. Також не було виокремлено *«обережну модель поведінки»*, яка була запропонована у моделюванні – ми можемо пояснити це тим, що безпосередньою складовою такої поведінки є страх війни, а така тема є чутливо та такою, про яку респонденти не охоче розповідають на інтерв'ю, не активно про неї говорять та визнають.

На нашу думку, все ж, такі моделі існують в українському суспільстві, отже у наступних дослідженнях ми розширимо базу інтерв'ю, а також намагатимемося охопити більше географічних локацій України. Також можна припустити, що має пройти певний час для того, щоб українці до кінця відійшли від шоку війни та її наслідків. Тоді, скоріш за все, ми отримаємо інші відповіді в залежності від того, як буде розвиватися ситуація на фронті, та від того, як довго буде продовжуватися терор росією українського народу.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що в ході дослідження ми підтвердили гіпотези про те, що:

- рівень обізнаності щодо війни має вплив на модель поведінки;
- джерела, з яких черпають інформацію індивіди, корелюють з моделями поведінки;
- комплексне бачення майбутнього України (вступ в ЄС, кордони країни, життя після війни) має вплив на модель поведінки;

- існує залежність між тим, кому довіряє особа в питаннях щодо війни, і її моделлю поведінки;
- те, чи витрачає свої ресурси індивід на підтримку армії та держави, чи не витрачає, впливає на модель його поведінки.

Також частково підтвердилася гіпотеза про те, що модель поведінки індивіда буде корелювати із тим, наскільки він дистанціювався від російського продукту як такого. А саме, щодо російської мови та інформаційного продукту така гіпотеза підтвердилася, водночас, щодо споживацької поведінки – спростувалася.

Спростованою була гіпотеза про те, що географічна близькість до війни впливає на модель поведінки індивідів.

Частково спростованою виявилася гіпотеза про те, що моделі поведінки можуть залежати від ставлення до певних категорій людей, актуальних під час війни (військовослужбовці, переселенці, росіяни).

Висновок до Розділу 3

З 24 лютого 2022 року Україна знаходиться у стані повномасштабної війни із росією, що докорінно змінює життя усіх українців – змінюється побут, втрачаються соціальні зв'язки, міграція зростає до незнаних раніше масштабів, руйнуються будинки та гинуть як військові, так і цивільні. Протягом останніх 9-ти місяців проводити дослідження було вкрай важко, як морально, так і фізично, адже частина України є окупованою російськими загарбниками, дослідники не мають доступу до людей на окупованих територіях та територіях бойових дій. Ускладнює процес дослідження також і те, що велика кількість жінок та дітей евакуювалися закордон. Проте, все ж, українські соціологи навчилися працювати у цих складних умовах, зумовлених війною, і змогли надати обриси, яких набуло українське суспільство під час вторгнення.

Отже, у розділі ми звернули увагу, перш за все, на дослідження, які спрямовані на визначення того, чи піддаються українці на маніпуляції, яких під час війни стало значно більше. Фондом «Демократичні ініціативи» імені

Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund впродовж 7–15 травня 2022 року було проведено опитування «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід», у якому особливої уваги були приділено питанню скепсису українців до інформації у медіа.

Наступним дослідженням, яке було описано у розділі, було «Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України (X хвиля дослідження)», проведене Gradus research у вересні 2022, яке акцентує свої результати на тому, як часто та з якими саме фейковими новинами стикалися українці під час війни.

Також нам вдалося цікавим перевірити та зрозуміти, наскільки зануреним у маніпуляції та пропаганду є російське суспільство, яке, за результатами соціологічних досліджень і за своєю поведінкою, підтримує війну росії проти України. Ми проаналізували декілька досліджень, які були проведені «Левада Центром» та «Всеросійським центром дослідження громадської думки», які підтвердило кількісно вже відомі тези про те, що більшість росіян підтримує їхнього президента, схвалює війну, розв'язану росією, має імперські настрої тощо.

Якщо ж говорити про власне дослідження, описане у розділі, то варто зазначити, що було проведено 12 інтерв'ю із респондентами, які висловлюють свою думку у ключі трьох різних дискурсів. На початку дослідження ми планували виявити серед респондентів 5 моделей поведінки, а саме це «оптимістична», «обережна», «песимістична», «відсторонена», «скептична».

У дослідженні нам вдалося з'ясувати тенденції, які пов'язані із моделями поведінки українців під час війни:

- загальний рівень обізнаності про війну та джерела інформації корелюють із моделлю поведінки індивіда;

- те, до чієї думки прислуховується індивід щодо перебігу війни (офіційна/неофіційна особа) зрештою має вплив на його модель поведінки;
- виявилися нахили до кореляції між волонтерством/донаціями та поведінкою індивіда під час війни;
- було з'ясовано, що географічний чинник не впливає на те, якої моделі поведінки дотримується індивід.

Відповідно до результатів дослідження нам вдалося виокремити три моделі поведінки, а саме це **«Оптимістична модель поведінки»**, де індивід дотримується дискурсу №1, уважно слідкує за перебігом новин щодо війни, дізнається інформацію з офіційних джерел, вважає, що українці стали більш патріотичними через війну, підтримує державу та армію власними ресурсами, повністю відмовився від усього російського, розглядає війну як певний трамплін для України, етап, який необхідно здолати для кращого життя у майбутньому, **«Скептична модель поведінки»**, котра виявляється у тому, що індивід хоч і обізнаний щодо перебігу війни, проте скептично налаштований до перемоги України та оптимістичного її майбутнього, не підтримує армію матеріально, також не займається волонтерством та нейтрально ставиться до російського, та **«Відсторонена модель поведінки»**, де людина підтримує дискурс №3, рідко слідкує за перебігом новин (зазвичай, дізнається їх від знайомих, блогерів), вважає, що в свідомості українців війна нічого не змінила, не витрачає свої ресурси на підтримку та допомогу армії та державі, хоче, аби війна закінчилася скоріше будь-яким чином, навіть якщо є ризик втрати українських територій.

Підбиваючи підсумки, варто зауважити, що у наступних дослідженнях ми плануємо розширити базу інтерв'ю та збільшити кількість географічних локацій для проведення інтерв'ю. Вважаємо, що з плином часу українці будуть давати інші відповіді на запитання, що залежатиме від того, яке саме будуть розвиватися події надалі.

Висновки

У роботі відповідно до поставлених завдань на основі розгляду соціологічних теорій, розробленого моделювання, проведеного дослідження та апробованих гіпотез, ми можемо зробити такі висновки:

1. Було з'ясовано, що поняття «маніпуляція» сягає своїм корінням Стародавнього Риму та Греції. Сучасні науковці розглядають маніпуляцію як тип соціального впливу, що має на меті змінити сприйняття або поведінку людей за допомогою прихованих тактик та брехні в інтересах маніпулятора. Маніпуляцією може вважатися тільки прихований вплив зі збереженням об'єктом маніпуляції ілюзії самостійності його дій та думок. У міждисциплінарному вимірі ми розглянули феномен маніпуляцій з точки зору психології, філософії та політології.
2. Маніпуляції у соціологічному вимірі було розглянуто крізь призму декількох парадигм, однією з яких є *неомарксистська теорія*, представниками якої були науковці Франкфуртської школи. Науковці піддавали критиці масову культуру, яка набувала поширення у тогочасній Європі, адже її трансляторами здебільшого був олігархат, що допомагало чинити йому маніпулятивний вплив на суспільство.

Також у роботі взята до уваги *феноменологічна парадигма*, суть якої полягає у фокусуванні на життєвому світі та повсякденності індивіда. Поняття маніпуляцій висвітлено у парадигмі з точки зору трьох осіб: маніпулятора, об'єкту маніпуляцій та спостерігача маніпулятивного впливу. Феноменологічна теорія говорить про те, що кожен індивід за своє життя інтерпретував маніпуляції по-своєму та через свій суб'єктивний досвід, тобто знаходився у ролі і маніпулятора, і об'єкту маніпуляцій, і спостерігача за маніпуляціями.

Теорія соціального конструктивізму обґрунтовує те, що конструювання соціальної реальності суспільства відбувається за

допомогою інституцій, які транслиують певні значення зі своєю вигодою. Впровадження визначальних дискурсів призводить до зміни у свідомості людей, їх поведінці.

Культурсоціологічна теорія, у якій ми можемо розглядати маніпуляції як біном соціокультурного: маніпуляції та пропаганда як соціальне домінують над культурним. З часом таке спричиняє ситуацію застою і стагнації, нездатності рухатися вперед – бо влада не мала і не має нових культурних програм і застосовує старі дискурси.

3. Нами було розроблено соціологічне моделювання маніпуляцій на основі теорій соціального конструктивізму, запропонованої П. Бергером та Т. Лукманом та теорії дискурсу Н. Фερкло. У моделюванні ми виокремили три дискурси:

- перший дискурс про те, що коронавірус – це хвороба, внаслідок якої людина може померти;
- другий дискурс про те, що коронавірус – це хвороба, яка переноситься не важче за сезонний грип, на який хворіли і раніше;
- третій дискурс про те, що коронавірус є вигаданою хворобою, якої насправді не існує.

Було також змодельовано відповідні цим дискурсам моделі поведінки, які були названі **«свідомою»**, **«вимушено-свідомою»**, **«вимушено-нейтральною»**, кожна з яких має свої характеристики.

4. У процесі дослідження проведено 11 інтерв'ю з респондентами, які зазначають свою належність до одного з трьох дискурсів. Відповідно до інтерпретованих результатів дослідження ми виокремили дві моделі поведінки українців під час пандемії COVID-19 в Україні, на відміну від запропонованих у теоретичному моделюванні:

- перша модель – це **«свідома поведінка»**, де людина дотримується усіх карантинних обмежень, цікавиться новинами щодо статистики COVID-19 в Україні, відчуває довіру до Міністерства

охорони здоров'я України, фінансовий стан такого індивіда не змінився внаслідок жорсткого карантину.

- друга модель – це «Свідомо-нейтральна поведінка», де людина частково дотримується правил карантину тільки у людних місцях, не довіряє українській медицині, не цікавиться статистичними даними щодо захворюваності на коронавірус, найбільше довіряє громадській думці близького кола осіб, запровадження карантину негативно вплинуло на економічне становище індивіда, отже він вважає карантинні обмеження задумом в інтересах влади.

5. Було розглянуто ряд досліджень, проведених соціологами під час військових дій на території України. Зокрема наш дослідницький фокус був спрямований на дослідження, присвячені тому, як українці реагують на дезінформацію, пропаганду, маніпуляції під час війни, які просувають в інформаційне поле різні інституції та актори. Зокрема, було проаналізовано дані Київського міжнародного інституту соціології, Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва», Центру Разумкова, Gradus Research, соціологічної групи «Рейтинг» тощо.

6. У роботі було також розроблено соціологічне моделювання маніпуляцій, створених під час війни, у якому виокремлено три дискурси:

- перший дискурс: **«війна як можливість»** – після перемоги в Україні буде багато можливостей для розвитку, інвестицій, змін;
- другий дискурс: **«війна як регрес»** – після перемоги в Україні буде криза, крах економіки, зруйнована інфраструктура;
- третій дискурс: **«війна як компроміс»** – мирні угоди з РФ, повернення до кордонів 24 лютого 2022 року, усе в країні залишиться без змін.

Було також змодельовано відповідні цим дискурсам моделі поведінки, які були названі «*оптимістичною*», «*обережною*», «*песимістичною*», «*відстороненою*», «*скептичною*», кожна з яких має свої характеристики.

7. Протягом дослідження було проведено 12 інтерв'ю з респондентами, які зазначають свою належність до одного з у трьох дискурсів. Відповідно до отриманих даних ми виокремили три моделі поведінки українців під час війни в Україні, які відрізняються від тих п'яти, запропонованих теоретичним моделюванням:

- «*Оптимістична поведінка*», згідно з якою зазвичай людина дотримується дискурсу №1, уважно слідкує за перебігом новин щодо війни, дізнається інформацію з офіційних джерел, вважає, що українці стали більш патріотичними через війну. Людина такої моделі поведінки здебільшого розглядає війну як певний трамплін для України, етап, який необхідно здолати для кращого життя у майбутньому.
- «*Скептична поведінка*», відповідно до якої індивід зазвичай дотримується дискурсу №2, та котра виявляється у тому, що індивід хоч і обізнаний щодо перебігу війни, проте скептично налаштований до перемоги України та оптимістичного її майбутнього.
- «*Відсторонена поведінка*», де людина підтримує дискурс №3, рідко слідкує за перебігом новин, вважає, що в свідомості українців війна нічого не змінила. Людина, яка притримується такої моделі поведінки, зазвичай хоче, аби війна закінчилася скоріше будь-яким чином, навіть якщо є ризик втрати українських територій.

8. Розроблене теоретичне моделювання, яке було апробовано на двох гостроактуальних прикладах пандемії коронавірусу та російсько-української війни, довело, що існує взаємозв'язок між дискурсами, які

ширяться у суспільстві, та моделями поведінки людей. Отже, така схема моделювання підтверджує те, що по ній можна проводити дослідження й на інші актуальні у суспільстві теми.

Список джерел і наукової літератури

I. Список джерел

1. Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології. URL: <https://dif.org.ua/article/borotba-v-informatsiyniy-ta-kulturniy-tsarinakh-shcho-dumayut-ukraintsi-pro-derzhavnu-movnu-politiku-ta-propagandu-na-tli-agresii-rf>
2. Вакцинація в Україні: бар'єри і можливості (18-19 березня 2021 року). Всеукраїнське опитування соціологічної групи «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/vakcinaciya_v_ukraine_barery_i_vozmozhnosti_18-19_marta_2021.html
3. Всеукраїнське опитування Омнібус. Info Sapiens. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=232&fbclid=IwAR2Ny8Kwlhc4TLNbTv6S6seVVgNyVJ0xdB8x8Z6v11NCV6uk82ldPVcn7rU>
4. Дев'ять онлайн-медіа, що стали найкращими: моніторинг ІМІ. URL: <https://imi.org.ua/news/9-onlajn-media-shho-staly-najyakisnishymu-monitoring-imi-i47972>
5. День Незалежності України, серпень 2022. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>
6. Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1133&page=1>
7. Дослідження Gradus Research на замовлення Суспільного. 18-19 жовтня. URL: <https://suspilne.media/299240-57-ukrainciv-perejsli-abo-stali-castise-spilkuvatis-ukrainskou-z-24-lutogo-opituvanna-suspilnogo/>

8. Дослідження Gradus Research на замовлення Суспільного. 23-24 жовтня 2022 року. URL: <https://suspilne.media/301646-skilki-ukrainciv-donatat-na-zsu-i-aki-vidi-dopomogi-najbils-posireni-opituvanna-suspilnogo/>
9. Індекс медіаграмотності українців. Детектор медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/201662/2022-05-01-indeks-mediagramotnosti-ukraintsiv-druga-khvylya-doslidzhennya-detektora-media/>
10. Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України (X хвиля дослідження). Gradus research. URL: https://gradus.app/documents/301/Gradus_EU_wave_10_UA.pdf
11. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>
12. Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід. Фондо «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології. URL: <https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid>
13. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності. Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_s_nnost_17-18_serpnnya_2022.html
14. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Вікторією (27.01.2021, м. Харків).
Власний архів автора.
15. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Діаною (26.02.2021, м. Львів).
Власний архів автора.

16. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іваном (7.10.2022, м. Львів).
Власний архів автора.
17. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іларіоном (16.10.2022, м. Львів).
Власний архів автора.
18. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Інною (21.10.2022, м. Харків).
Власний архів автора
19. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною (28.09.2022, м. Львів).
Власний архів автора.
20. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою (04.02. 2021, м. Харків).
Власний архів автора.
21. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Людмилою (17.10.2022, м. Харків).
Власний архів автора.
22. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мар'яною (20.10.2022, м. Львів).
Власний архів автора.
23. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною Г. (12.10.2022, м. Харків). *Власний архів автора*
24. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Мариною П. (27.10.2022, м. Харків). *Власний архів автора*
25. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Марією (27.01.2021, м. Харків).
Власний архів автора.
26. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Маркіяном (12.10.2022, м. Львів).
Власний архів автора.
27. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оксаною (28.01.2021, м. Харків).
Власний архів автора.
28. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Оленою (11.10.2022, м. Харків).
Власний архів автора.
29. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Ольгою (28.01. 2021, м. Харків).
Власний архів автора.
30. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Орестом (03.03.2021, м. Львів).
Власний архів автора.

31. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Таїсією (25.01.2021, м. Харків).
Власний архів автора.
32. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тарасом (15.02.2021, м. Львів).
Власний архів автора.
33. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною (20.02.2021, м. Львів).
Власний архів автора.
34. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною (24.10.2022, м. Львів).
Власний архів автора
35. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Уляною (17.10.2022, м. Харків).
Власний архів автора.
36. Шістнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Образ ветеранів в українському суспільстві. Рейтинг. URL:
https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestnadca_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_obraz_veteranov_v_ukrainskom_obschestve_6-7_avgu.html
37. Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі. КМІС. URL:
<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1157&page=1>
38. Is Russia's wartime propaganda more powerful than family bonds? Tymofii Brik, Aaron Erlich and Jordan Gans-Morse. The Washington Post. URL:
<https://www.washingtonpost.com/politics/2022/06/20/russia-ukraine-relatives-conversations-propaganda/>
39. Конфликт с Украиной: сентябрь 2022. Левада-центр. URL:
<https://www.levada.ru/2022/09/29/konflikt-s-ukrainoj-sentyabr-2022-goda/>
40. Рейтинги доверия политикам, оценки работы президента и правительства, поддержка политических партий. ВЦИОМ. URL:
<https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/reitingi-doverija-politikam-ocenki-raboty-prezidenta-i-pravitelstva-podderzhka-politicheskikh-partii-20221021>

II. Список наукової літератури

1. Бессонов Б. Ідеологія духовного придушення. 1971. 294 с
2. Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: «Основи». 2004.
3. Великий соціологічний словник. URL:
https://gufo.me/dict/social_dict/Манипуляція
4. Возняк Я.О. Маніпуляція як специфічна комунікації: особливості та наслідки психовпливу. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: педагогіка, психологія і соціологія.* 2010. №7. Макіавеллі. Н. Київ: «Андронум». 2020.
5. Давидов Ю. Критика соціально-філософських поглядів Франкфуртської школи. Москва: Наука. 1977. 320 с
6. Доценко О. Психологія маніпуляції: феномени, механізми та захист: монографія. 1977. 344 с
7. Лебон Г. Психологія народів та мас. Київ: Академічний проект. 2017.
8. Мещеряков Б., Зінченко В. Великий психологічний словник URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/12.php
9. Міллер А. Про дискурсивну природу націоналізмів. *«Громадянське суспільство»*. 1997. № 4
10. Почепцов Г. Людський вимір гібридних та дифузних воєн. URL: https://www.researchgate.net/publication/320864997_Celoveceskoe_izmerenie_gibridnyh_i_diffuznyh_vojn
11. Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика. ACADEMIA. 1995. 160 с.
12. Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. / 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2007
13. Черниш Н. Сильна програма культурсоціологічного аналізу. Тези до навчальної дисципліни.
14. Шинкарук В. Філософський енциклопедичний словник. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис. 2002.

15. Berger P., Lukmann T. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books, 1979.
16. Jorgensen M., Phillips L. *Discourse Analysis As Theory and Method*. London, Sage Publications, 2002.

Програма соціологічного дослідження на тему «Формування поведінкових моделей українців під час пандемії COVID-19»

1. Методологічна частина

1.1 Проблемна ситуація

Із формуванням інформаційного суспільства ХХІ століття невід'ємною частиною людського життя став медіа-простір, який є вдалим майданчиком для поширення різного роду маніпуляцій. Ця проблема набула піку актуальності під час пандемії COVID-19, коли люди опинилися у незвичній для себе ситуації, а реальність почала конструюватися переважно за допомогою ЗМІ. Пандемія коронавірусу та карантинні заходи помітно вплинули на структуру споживання інформації громадянами України, на що вказують результати порівняння досліджень, проведених Центром Разумкова у серпні 2020 року і КМІС у лютому 2018 та 2019 років. Очевидно, це створює поживний ґрунт для розповсюдження маніпуляцій свідомістю українців шляхом створення різноманітних дискурсів у медіа-полі, що у свою чергу безпосередньо впливає на формування поведінкових моделей під час пандемії та карантинних обмежень.

Перед проведенням емпіричного дослідження нам вдалося виокремити 3 дискурси, які на даний момент існують серед українців: перший дискурс говорить про те, що коронавірус існує і карантинні обмеження необхідні, другий дискурс, подібний до так званої «шведської моделі», говорить про те, що коронавірус існує, проте карантин не є доречним, останній дискурс можна сформулювати наступним чином – коронавірус є штучно створеним, а карантинні обмеження запроваджують лише задля збагачення окремого кола людей.

Одним з кількісних досліджень на цю тему є опитування КМІС «Думки і погляди населення України щодо походження коронавірусу і його поширення у світі» (травень-червень 2020 року). Його проведення було відповіддю на те, що під час пандемії особлива увага приділяється поширенню фейків, сумнівної інформації та дезінформації з різноманітних тем, зокрема походження та розповсюдження коронавірусної інфекції. Цікавим є те, що на даний момент існує вкрай мало якісних досліджень щодо пандемії коронавірусу в Україні, що є вагомим причиною вивчати обрану проблематику формування дискурсів та моделей поведінки під час COVID-19.

1.2 Тема дослідження

Відповідно до поданої проблематики, тему авторського дослідження можна сформулювати наступним чином: «Формування поведінкових моделей українців під час пандемії COVID-19».

1.3 Мета та завдання дослідження

Мета: дослідити взаємозв'язок моделей поведінки населення із різними дискурсами, які сформовані в українському суспільстві під час пандемії коронавірусу.

Завдання:

1. Виявити основні моделі поведінки, які притаманні українцям під час пандемії;
2. Зіставити сформовані у медіа-просторі дискурси з моделями поведінки українців;
3. Дослідити залежність поведінкових моделей українців під час карантинних обмежень від когнітивного, оціночно-емоційного та поведінкового компонентів.

1.4 Об'єкт дослідження

Об'єкт (за критерієм носія проблеми) – українці, віком від 18 років.

Об'єкт (за критерієм загальної проблеми) – моделі поведінки українців, які сформувалися під час карантину.

1.5 Предмет дослідження

Взаємозв'язок моделей поведінки українців під час пандемії із наступними дискурсами, які існують в українському суспільстві:

1. коронавірус існує і карантинні обмеження необхідні;
2. коронавірус існує, проте карантинні обмеження є недоречним;
3. коронавірус є штучно створеним, а карантинні обмеження запроваджують лише задля збагачення окремого кола людей.

1.6 Теоретична інтерпретація базових понять

Конструювання – це процедура створення образу іншого в рамках дискурсивних практик (авторське визначення).

Дискурс – це сукупність гомогенних висловлювань, які існують в об'єктивній реальності, та є предметом обговорення (авторське визначення).

Дискурсивне поле – це соціальний простір, здатний об'єднувати людей за принципом причетності себе до даного дискурсу та роз'єднувати за принципом віднесення себе до іншої позиції (авторське визначення).

Поведінкова модель – це сукупність дій та рішень індивіда, які він приймає за тих чи інших об'єктивних обставин (авторське визначення).

Пандемія COVID-19 – це глобальне розповсюдження коронавірусної хвороби, спричиненої SARS-CoV-2, спалах якої розпочався у грудні 2019 року (авторське визначення).

1.7 Робочі гіпотези дослідження

Основна гіпотеза-підстава:

Припускаємо, що сконструйовані в українському медіа-просторі дискурси про коронавірус мають безпосередній зв'язок із моделями поведінки українців під час карантинних обмежень.

Гіпотези-наслідки:

1. Припускаємо, що моделі поведінки українців будуть залежати від рівня обізнаності про хворобу.

- 1.1. Припускаємо, що в залежності від віку може корелюватися рівень обізнаності про хворобу;
- 1.2. Припускаємо, що в залежності від способу отримання інформації може корелюватися рівень обізнаності про хворобу;
- 1.3. Припускаємо, що в залежності від того, чи має індивід медичну освіту, чи ні, може корелюватися рівень обізнаності про хворобу;

2. Припускаємо, що моделі українців будуть залежати від оціночно-емоційного чиннику.

- 2.1 Припускаємо, що в залежності від дискурсу, якого дотримується індивід, може корелюватися рівень оцінки та емоцій щодо хвороби;
- 2.2. Припускаємо, що в залежності від того, чи має індивід медичну освіту, чи ні, може корелюватися рівень оцінки та емоцій щодо хвороби;
- 2.3. Припускаємо, що в залежності від економічного становища може корелюватися рівень оцінки та емоцій щодо хвороби;

3. Припускаємо, що моделі поведінки українців будуть залежати від намірів дотримуватися та/або не дотримуватися карантинних обмежень.

- 3.1. Припускаємо, що модель поведінки українця впродовж карантину може бути змінна або стала;
- 3.2 Припускаємо, що ті українці, які перехворіли на COVID-19, або ті, які мають знайомих, які перехворіли на COVID-19, відповідальніше ставляться до карантинних обмежень.
- 3.3. Припускаємо, що в залежності від того, яким інституціям довіряє індивід у питаннях щодо коронавірусу, буде залежати його модель поведінки.

2. Методична частина

2.1 Принципи конструювання вибіркової сукупності

У дослідженні буде застосовано метод цільової вибірки, а також вибірку максимальної варіації, яка використовується для опису варіації феномену, свідчень, які проявляються в різних умовах, визначення загальних важливих паттернів. Опитування буде проводитися до того моменту, поки буде досягнуто повне інформаційне насичення. Припускається, що буде проведено 10-12 інтерв'ю.

2.2. Опис методів й технік отримання інформації

Задля вирішення представлених завдань та для підтвердження та/або спростування гіпотез у дослідженні буде використано *структуроване інтерв'ю*, яке допоможе отримати неусвідомлювану респондентом інформацію, що виявляється у процесі реалізації ним певної діяльності та зрозуміти чи є взаємозв'язок і взаємовплив між дискурсами та моделями поведінки населення.

Запитальник дослідження

1. Назвіться, будь ласка, скільки Вам років, у якому місті Ви проживаєте?
2. Зазначте рівень Вашої освіти та спеціальність, на яку Ви вчилися?
3. Рід Ваших занять на даний момент? Чи працюєте ви по спеціальності?
4. Чи відчуваєте Ви на собі вплив Вашої спеціальності та освіти щодо прийняття рішень у житті або оцінки певних соціальних явищ?
5. Зазначте, будь ласка, Ваш середньомісячний дохід з розрахунком на одну особу.
6. Чи влаштовує Вас Ваша заробітна платня?
7. Ваш сімейний стан? Чи маєте Ви дітей, внуків? Якщо так, то скільки?
8. Розкажіть про Ваші хобі.
9. Опишіть Ваше ставлення до сучасної української медицини. Чи довіряєте Ви їй?
10. Скажіть, будь ласка, чи стикалися Ви з якогось роду пандеміями/епідеміями протягом вашого життя (до пандемії COVID-19)? Якщо так, то як Ви це пережили?

11. З якого інформаційного джерела Ви дізнаєтеся інформацію найбільше?
12. Яким інституціям ви довіряєте найбільше у питаннях щодо запобігання коронавірусу? А яким найменше? Обґрунтуйте відповідь.
(перелік інституцій: влада, МОЗ України, ВООЗ, українські лідери думок (інфлюенсери), ЗМІ, громадська думка найближчого кола осіб)
13. Які три перші факти спадають Вам на думку, коли мова йде про COVID-19?
14. Звідки Ви, зазвичай, дізнаєтеся новини про COVID-19?
15. Чи вплинув COVID-19 на зміни у вашій роботі?
16. Як запровадження карантину вплинуло на ваше фінансове становище?
17. На вашу думку, COVID-19 це:
 - реальна хвороба, від ускладнень якої можна померти;
 - реальна хвороба, але вона не страшніша за сезонний грип і її наслідки перебільшені;
 - штучно сфабрикована хвороба, якої не існує?
18. Чи знаєте і довіряєте Ви офіційним заявам, які оприлюднює ВООЗ, щодо походження вірусу, його розповсюдження?
19. Яке походження COVID-19, На Вашу думку?
20. Що Ви думаєте про карантинні обмеження? Чи вважаєте Ви їх доцільними, чи ні?
21. Виділіть позитивні та негативні сторони карантинних обмежень.
22. На Вашу думку, для чого потрібен карантин?
23. Чи притримуєтеся особисто Ви карантину та протиепідемологічних заходів? Якщо так, то яких? Якщо ні, то чому?
24. Як Ви ставитеся до людей, які не носять засоби особистого захисту (маски) та зневажають карантинні обмеження?
25. На Вашу думку, дотримання карантинних заходів «б'є по гаманці» українців?

26. Опишіть зміни у Вашій поведінці від березня 2020 року (запровадження карантину) до тепер (друга хвиля коронавірусу та пізніше).
27. Чи трансформувалися Ваші наміри (установки) щодо дотримання карантину від березня 2020 року до тепер?
28. Чи хворіли Ви на COVID-19? (**ЯКЩО НІ:** *перехід до пит. 29;* **ЯКЩО ТАК:** чи змінило це Ваш погляд на карантинні обмеження? Чи стали Ви більш відповідально ставитися до них?)
29. Чи хворів хтось із Ваших знайомих на COVID-19? (**ЯКЩО НІ:** *перехід до пит. 30;* **ЯКЩО ТАК:** чи змінило це Ваш погляд на карантинні обмеження? Чи стали Ви більш відповідально ставитися до них?)
30. На Вашу думку, як надалі буде змінюватися ситуація із COVID-19 у Вашому місті?

2.3 Обґрунтування логіки і методів аналізу даних

Перед аналітичними процедурами буде проведено аудіо-запис інтерв'ю із подальшим транскрибуванням. Способом теоретизування буде обрано метод аналітичної індукції, оскільки використання цього методу дозволяє шляхом вивчення окремих випадків накласти результати на генеральну сукупність. Перший етап аналізу – процедура кодування, яка містить у собі утворення кодів та підбір секвенцій, другий – категоризація із вводом субкатегорій, третій – інтерпретація та концептуалізація задля об'єднання субкатегорій та побудови кластерів. Також останній етап концептуалізації передбачає конструювання власне концепції дослідження шляхом поєднання категорії та субкатегорій.

2.4 Часові рамки дослідження

I. Підготовчий етап: проведення пілотного дослідження, редагування інструментарію дослідження: листопад-грудень 2020 року.

II. Польовий етап: пошук публікацій по темі дослідження, проведення інтерв'ю з респондентами: січень-лютий 2021 року.

III. Висновки: обґрунтування та інтерпретація результатів дослідження: березень-квітень 2021 року.

2.5 Етичні аспекти дослідницького процесу

Дослідження буде проводитися відповідно до кодексу професійної етики соціолога, а саме із наявністю інформованої згоди (перед дослідженням респонденти будуть проінформовані про умови участі та процедуру проведення інтерв'ю), за умови добровільної участі, із забезпеченням конфіденційності та анонімності. Зібрані дані будуть аналізуватися в узагальненому вигляді та із дослідницькою метою.

Програма соціологічного дослідження на тему «Формування поведінкових моделей українців під час російсько-української війни»

1. Методологічна частина

1.1 Проблемна ситуація

Із формуванням інформаційного суспільства ХХІ століття невід'ємною частиною людського життя став медіа-простір, який є вдалим майданчиком для поширення різного роду маніпуляцій. Ця проблема набула актуальності ще під час пандемії COVID-19, коли люди опинилися у незвичній для себе ситуації, а реальність почала конструюватися переважно за допомогою ЗМІ. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну медіа-простір набув ще більш вагомого значення для українців, аніж під час пандемії, адже потреба перевіряти новини в режимі он-лайн стала чи не одною з першочергових.

Війна помітно вплинула на структуру споживання інформації громадянами України, на що вказують результати дослідження, проведеного КМІС на замовлення ГО «ОПОРА» у липні 2022 року. Результати дослідження свідчать про «велике переселення» в он-лайн задля моніторингу новинної стрічки. Як відомо, в он-лайні можна зустріти безліч маніпуляцій, до яких не підготовлена свідомість у стані стресу, а також без розвинутого критичного мислення, може бути не готова. Очевидно, це створює поживний ґрунт для розповсюдження маніпуляцій свідомістю українців шляхом створення різноманітних дискурсів у медіа-полі, що у свою чергу безпосередньо впливає на формування поведінкових моделей під час війни.

Перед проведенням емпіричного дослідження нам вдалося виокремити 3 дискурси, які на даний момент існують серед українців: перший дискурс говорить про те, що війна в Україні є можливістю для подальшого розвитку та процвітання, другий дискурс свідчить про регресію України після війни, а

саме кризу, зруйновану інфраструктуру, останній дискурс можна сформулювати наступним чином – компромісний дискурс, який говорить про мирні угоди, повернення до кордонів 24 лютого та те, що після війни в Україні залишаться ті ж самі проблеми, що і до війни.

На даний момент існує вкрай мало якісних досліджень щодо війни в Україні, що є вагомою причиною вивчати обрану проблематику формування дискурсів та моделей поведінки під час російсько-української війни.

1.2 Тема дослідження

Відповідно до поданої проблематики, тему авторського дослідження можна сформулювати наступним чином: «Формування поведінкових моделей українців під час війни».

1.3 Мета та завдання дослідження

Мета: дослідити взаємозв'язок моделей поведінки населення із різними дискурсами, які сформовані в українському суспільстві під час війни.

Завдання:

1. Виявити основні моделі поведінки, які притаманні українцям під час війни;
2. Зіставити сформовані у медіа-просторі дискурси з моделями поведінки українців;
3. Дослідити залежність поведінкових моделей українців під час війни від когнітивного, оціночно-емоційного та поведінкового компонентів.

1.4 Об'єкт дослідження

Об'єкт (за критерієм носія проблеми) – українці, віком від 18 років, які проживають у Харкові та Львові.

Об'єкт (за критерієм загальної проблеми) – моделі поведінки українців, які сформувалися під час війни.

1.5 Предмет дослідження

Взаємозв'язок моделей поведінки українців під час війни із наступними дискурсами, які існують в українському суспільстві:

1. **Дискурс війни як можливості** – після перемоги в Україні буде багато можливостей для розвитку, інвестицій, змін;
2. **Регресивний дискурс** – після перемоги в Україні буде криза, крах економіки, зруйнована інфраструктура;
3. **Компромісний дискурс** – мирні угоди з РФ, повернення до кордонів 24 лютого, усе залишиться без змін, корупція.

1.6 Теоретична інтерпретація базових понять

Конструювання – це процедура створення образу іншого в рамках дискурсивних практик (авторське визначення).

Дискурс – це сукупність гомогенних висловлювань, які існують в об'єктивній реальності, та є предметом обговорення (авторське визначення).

Дискурсивне поле – це соціальний простір, здатний об'єднувати людей за принципом причетності себе до даного дискурсу та роз'єднувати за принципом віднесення себе до іншої позиції (авторське визначення).

Поведінкова модель – це сукупність дій та рішень індивіда, які він приймає за тих чи інших об'єктивних обставин (авторське визначення).

Російське вторгнення в Україну 2022 року – відкритий військовий напад Росії на Україну, початий по всій лінії кордону 24 лютого 2022 року о 4 ранку.

1.7 Робочі гіпотези дослідження

Основна гіпотеза-підстава:

Припускаємо, що сконструйовані в українському медіа-просторі дискурси про війну мають безпосередній зв'язок із моделями поведінки українців під час війни.

Гіпотези-наслідки:

1. Припускаємо, що моделі поведінки українців будуть залежати від конгнітивного чиннику

- 1.1. Припускаємо, що моделі поведінки будуть залежати від рівня обізнаності про війну;
 - 1.2. Припускаємо, що моделі поведінки будуть залежати від способу отримання інформації про війну;
 - 1.3. Припускаємо, що моделі поведінки будуть залежати від бачення майбутнього українського суспільства;
2. Припускаємо, що моделі поведінки українців будуть залежати від оціночно-емоційного чинника.
- 2.1. Припускаємо, що модель поведінки буде залежати від географічної близькості переживання війни;
 - 2.2. Припускаємо, що в залежності від того, яким інституціям довіряє індивід у питаннях щодо війни, буде залежати його модель поведінки;
 - 2.3. Припускаємо, що модель поведінки буде залежати від ставлення до певних категорій людей, які є актуальними під час війни (категорія «військові», «переселенці», «росіяни»);
3. Припускаємо, що моделі поведінки українців будуть залежати від поведінкової залученості у ту чи іншу сферу війни;
- 3.1. Припускаємо, що модель поведінки буде залежати від того, наскільки активно індивід займається тою чи іншою допомогою армії та державі;
 - 3.2. Припускаємо, що модель поведінки буде залежати від того, наскільки індивід дистанціювався від російського продукту як такого;

2.Методична частина

2.1 Принципи конструювання вибіркової сукупності

У дослідженні буде застосовано метод цільової вибірки, а також вибірку максимальної варіації, яка використовується для опису варіації

феномену, свідчень, які проявляються в різних умовах, визначення загальних важливих паттернів. Опитування буде проводитися до того моменту, поки буде досягнуто повне інформаційне насичення. Припускається, що буде проведено 15 інтерв'ю.

2.2. Опис методів й технік отримання інформації

Задля вирішення представлених завдань та для підтвердження та/або спростування гіпотез у дослідженні буде використано структуроване інтерв'ю, яке допоможе отримати неусвідомлювану респондентом інформацію, що виявляється у процесі реалізації ним певної діяльності та зрозуміти чи є взаємозв'язок і взаємовплив між дискурсами та моделями поведінки населення.

Запитальник дослідження

ЗНАЙОМСТВО

1. Назвіться, будь ласка, скільки вам років, з якого ви міста?
2. Розкажіть, як для вас почалася війна?
3. Де ви перебуваєте зараз?
4. На даний момент наскільки тісно ви пов'язані із війною /переживаєте війну?

КОГНІТИВНИЙ БЛОК

5. Як часто ви слідкуєте за новинами? А за перебігом новин щодо війни?
6. Чи стали ви більше цікавитися новинами після 24 лютого?
7. Звідки зазвичай дізнаєтеся новини про війну? Назвіть ресурси.
8. Чий думці найбільше довіряєте щодо перебігу військових дій, закінчення війни, майбутнього України тощо? (уточнювати по окремим постатям – Зеленський, Арестович, Залужний абощо)
9. На вашу думку, чи вступить Україна у ЄС?

10. На вашу думку, як саме війна вплинула на свідомість українців?
11. Чи відомо вам про конфлікти на ту чи іншу тему між українцями під час війни? Розкажіть про них.
12. Що саме зміниться після закінчення війни в Україні?
13. Яким ви бачите територіальний кордон України по закінченню війни? [який варіант ви вважаєте прийнятним за ціну встановлення миру?]

ОЦІНОЧНО-ЕМОЦІЙНИЙ БЛОК

14. Яким є ваш емоційний стан в умовах війни? Порівняйте, будь ласка, ваш стан на початку війни, через декілька місяців, і зараз.
15. Чи відрізняються ваші емоційні переживання війни, яка почалася у 2014 році на Донбасі, і тою, яка почалася 24 лютого?
16. Як ви ставитеся до дій та рішень державної влади під час війни?
17. Чи змінилося ваше ставлення до державної влади після 24 лютого?
18. Що ви думаєте про волонтерські організації та волонтерів?
19. Як ви ставитеся до військових? Чи є у вас знайомі-військові? Як вони поведуться?
20. **Львів:** як ви ставитеся до переселенців зі сходу і півдня?
Харків: чому не поїхали з міста?
21. Чи втомилися ви від війни? (**якщо ні:** як ви ставитеся до людей, які кажуть, що втомилися від війни?)
22. Як ви ставитеся до росіян?
 - Як ви ставилися до них після 2014 року?
 - Чи змінилася ваша думка про росіян після 24 лютого?
 - Чи вважаєте ви, що існують «хорошие русские»?

ПОВЕДІНКОВИЙ БЛОК

23. Чи робите ви донати на підтримку ЗСУ?
24. Чи займалися ви під час війни якогось роду волонтерством?
25. **Харків, україномовні:** Якою мовою ви говорили до війни? (якщо рос. – Що спонукало вас перейти на українську мову?)
Харків, російськомовні: Чому не перейшли на українську мову?
26. На вашу думку, якою мовою повинні спілкуватися українці? У будь-яких сферах: побут, робота тощо.
27. Чи дивитесь/слухаєте/ російських блогерів/музику // споживаєте російський контент після 24 лютого?
28. Чи змінилася ваша споживацька поведінка після 24 лютого?
- Чи стали ви більше купувати продукти українського виробництва?
 - Чи загалом довіряєте українському виробнику?
 - Чи купуєте продукти, які якимось чином пов'язані із росією?
29. Чи вважаєте ви, що після закінчення війни військові повинні будуть мати пільги у різних сферах? (*починаючи від проїзду у транспорті, закінчуючи нерухомістю*)
30. На вашу думку, чи дозволено «радіти» під час війни? Наприклад, святкувати весілля, дні народження тощо. Чи вважаєте ви це морально-прийнятним і в яких масштабах?

ЗАКІНЧЕННЯ

31. На вашу думку, як і коли закінчиться війна, і що чекає Україну «після»?

Дозвіл на використання матеріалів інтерв'ю

Оповідач: ПБ -

Інформація для Оповідача:

Проведене інтерв'ю буде включене у збірку глибинних інтерв'ю, яка має на меті зрозуміти взаємозв'язок між дискурсами, сформованими в суспільстві про повномасштабну війну та моделям поведінки українців станом на осінь 2022 року.

Ми вдячні Вам за участь у цьому дослідженні і гарантуємо дотримання усіх Ваших прав, включно з правом нерозголошення Вашого імені та інформації про Вас. Аудіо-запис та транскрипт інтерв'ю зберігатиметься на кафедрі соціології історичного факультету Львівського національного Університету ім. І. Франка.

Зобов'язання Інтерв'юера:

Інтерв'юер гарантує, що інформація, отримана від Оповідача, буде використана виключно для дослідницьких цілей з дотриманням всіх інтересів та прав Оповідача.

Я, _____, Оповідач,

(прізвище, ім'я, по батькові)

даю дозвіл на використання з науковою метою матеріалів інтерв'ю, проведеного зі мною інтерв'юером _____.

Погоджуюся на публікацію цитат з інтерв'ю, використання нарізки звукових файлів, розміщення транскрипту інтерв'ю у дипломній роботі інтерв'юера. При цьому моє ім'я може (не може) згадуватися як джерело інформації (*потрібне підкреслити*).

« ____ » _____ 20__ р.

Підпис _____

Місце проведення інтерв'ю _____

Транскрипт глибинного інтерв'ю з Іваном

Інтерв'юер (далі – І.): Назвіться, будь ласка, скільки вам років, з якого ви міста?

Респондент (далі – Р.): Мене звати Іван, мені 55 років, я зі Львова.

І: Розкажіть, як для вас почалася війна?

Р: 23 лютого ввечері, ми з товаришами були на футболі, пізно ввечері я вертався додому і мій знайомий сказав мені, що бажано заправити собі авто, щоб була бензина, бо тривожна ситуація. І це якось так вплинуло на мене, що я встав ранком, приблизно о 4 годині, я вже дізнався, що розпочалася війна. Коли я вийшов з хати, у нас було чути як ракети вдарили по Калинівському аеродрому і пішов в церкву на Літургію, як завжди, відразу побачив ажіотаж людей на заправках, магазинах, люди все скупляли. І після Літургії я зателефонував в Харків до тебе, як там діється, почув, що ситуація є важкою.

І: Де ви перебуваєте зараз?

Р: я як перебував у рідному місті, так і перебуваю.

І: На даний момент наскільки тісно ви пов'язані із війною /переживаєте війну?

Р: зараз переживаю, тому що мої друзі, знайомі, дуже багато зараз є на фронті. Я стараюсь контактувати з ними не дуже, бо розумію, що вони на війні, і є різні ситуації, але як є можливість, кажу, щоб вони подали вісточку, або контактую через їхніх близьких.

І: Як часто ви слідкуєте за новинами?

Р: на початку війни слідкував часто, але за декілька днів зрозумів, що від цього, що я буду сидіти в соціальних мережах, нічого не зміниться. Треба в різний спосіб допомагати, спілкуватись з людьми і робити кожен на своєму місці.

I: Чи стали ви більше цікавитися новинами після 24 лютого?

R: після 24 лютого я не став так цікавитись, коли вже російська армія відійшла від Києва, стало легше, бо це була дуже велика загроза. Але почав більше робити те, щоб комусь допомогти в різний спосіб, це відволікає.

I: Звідки зазвичай дізнаєтеся новини про війну? Назвіть ресурси.

R: дуже часто переглядає Українську правду, Главком, Главред, ЦензорНет. Телевізор я дивлюся Еспресо, Віталія Портнікова, 5 канал. Новини, які зараз зробили, «Єдині новини», я не маю великої довіри до них.

I: Чий думці найбільше довіряєте щодо перебігу військових дій, закінчення війни, майбутнього України тощо?

R: я шаную і поважаю генерала Залужного, і компетентних військових, які є на фронті, які володіють ситуацією.

I: На вашу думку, чи вступить Україна у ЄС?

R: Україна повинна вступити в ЄС, але ми знаємо, які є передумови для вступу. В Україні найбільша проблема – це корупція. Поки Україна не позбудеться корупційних схем, ми не можемо бути в ЄС. Але я вірю і переконаний, що ми будемо в ЄС. Тільки треба змінити ті всі підходи, які залишилися із минулого.

I: Чи це через війну?

R: я думаю, що війна дала європейцям дуже багато чого більше зрозуміти про Україну. Я, як людина, яка до війни часто їздила в Німеччину, Польщу, Угорщину, бачив, як вони дивилися на ситуацію в Україні, це було зовсім інакше. А зараз вони розуміють, що Україну захищає цілу Європу від орди.

I: На вашу думку, як саме війна вплинула на свідомість українців?

R: на дуже багатьох вплинула. Хто захотів від початків поїхав закордон, ми бачили, який тут був ажітаж. Тобто війна вплинула – люди почали боятись.

Інші люди почали на інакше дивитися на реальність, що нас може очікувати, бо до цього по-різному було, як себе реалізовувати, а зараз люди зрозуміли, що з такими сусідами нам нема що робити у цьому житті.

I: Чи відомо вам про конфлікти на ту чи іншу тему між українцями під час війни? Розкажіть про них.

R: політичні розбірки почалися під час війни, так звані політичні еліти, вони далі сваряться між собою. Друга справа, ми зустрілися із людьми, які приїхали зі сходу і я розумію, що ці люди там зростали, навчались в школі, і вони там розмовляли російською мовою, і я до всіх людей ставлюся з повагою, і коли вони приїжджали, вони не добре розмовляють українською, але вони стараються, і за це їм честь і хвала, але коли люди кажуть «я на каком хочу, на таком разговариваю», так зневажливо ставитись до людей, як їх прийняли. Тобто мовні конфлікти, політичні, і конфлікти піарщиків, які рекламуються на війні.

I: Що саме зміниться після закінчення війни в Україні?

R: я думаю, що зміниться, бо Путін думав, що Україна з квітами буде його зустрічати. І ми побачили великий опір, наприклад Харків, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Мелітополь, про Херсон говорити не буду, бо на мою думку його здали. І люди вже змінилися, вони стали українцями, вони розуміють, що Україна – це їхня держава, вони змінили свій світогляд. Відбулася самоідентифікація.

I: чи зміниться щось в політикумі через війну?

R: я думаю, що зміни обов'язково будуть, бо я розмовляю з військовими, у них зараз одна мета – перемогти ворога. А пізніше розпочинати будувати рідну хату, ті корупції, різні схеми, кумовство. Мусять бути зміни.

I: Яким ви бачите територіальний кордон України по закінченню війни? [який варіант ви вважаєте прийнятним за ціну встановлення миру?]

Р: кордон станом на 1991 рік. Інакшого нема для нас.

І: Яким є ваш емоційний стан в умовах війни?

Р: весь час у напрузі, переживаю. Бо кожен в різний спосіб є дотичний до війни і розуміє, що війна несе. Коли бачиш тих людей, які приїхали з однією сумкою, то емоційний стан є важким.

І: Порівняйте, будь ласка, ваш стан на початку війни, через декілька місяців, і зараз.

Р: певно, стан мій змінювався, бо коли орки були біля Києва, у нас було дуже багато біженців з Бучі, Ірпеня, і коли я приходив спілкуватися, коли мені розказували як на їх очах вбивали внука, сина, важко було все це пережити і зрозуміти. Пізніше, коли відійшли від Києва, коли з околиць Харкова, з об'їзної відійшли трошечки далше, після Пасхи люди почали навіть в Харків вертатися. Звичайно це був радісний стан душі, тішився з того, неможливо було порівняти з тими першими тижнями. Зараз, коли ти бачиш, що армія звільняє території, теж знову стан поліпшується, але коли чуєш, що руйнуються будинки в Запоріжжі, б'ють по Одесі, по людях, які колоною виїжджають, коли чуєш, що роблять із ув'язненими з Азовсталі, то поганий стан. Але зараз більша віра і довір'я, віра у перемогу.

І: Чи відрізняються ваші емоційні переживання війни, яка почалася у 2014 році на Донбасі, і тою, яка почалася 24 лютого?

Р: певно, що так. Це зовсім інакше відчуття. У 2014 році я був учасником тих всіх подій, тут, у нас на Галичині, в Києві. Коли пізніше війна перенеслася на Донбас, ми десь заспокоїлись. Ми знали це, переживали, але стан був зовсім інакший, бо це було від нас далеко.

І: Як ви ставитеся до дій та рішень державної влади під час війни?

Р: дуже погано, що зробили оці Єдині новини, але там всі ведучі далше говорять кацапською мовою. Запрошують всіх колоборантів. Я не маю

уподобань про політиків зараз, Шуфрич хотів поїхати закордон – він поїхав. Портнов виїхав, діти повиїжджали. Яким чином? Як ми маємо до цього ставитись? За що Кошовому дали орден, дали Козловському, який співав під час війни у Москві? Вони всі перефарбувались.

І: Я ви ставитеся до В. Зеленського?

Р: я би ставився до нього позитивно, якби він перепросив український народ за те, що він називав його повією в Кварталі, коли він насміхався з Голодомору, з Ющенка, коли він під час Майдану казав за ебонітові палочки, коли він завжди висміював українців. Можливо, він змінився, але це мене болить. Я розумію, що він виріс в Кривому Розі, але є в людини така справа, як покаяння.

І: Що ви думаєте про волонтерські організації та волонтерів?

Р: волонтери працюють дуже багато, але на превеликий жаль, завжди є такі, які завжди паразитують на цьому.

І: Як ви ставитеся до військових? Чи є у вас знайомі-військові?

Р: У мене військових є дуже багато, які воюють ще від 14 року. Я до них з повагою і пошаною ставлюся.

Р: І: Як вони поводяться?

Р: справжні військові багато не говорять, завжди є скромні, ввічливі. Є різні військові, наприклад, які сидять у військкоматах, які у поліції, поняття зеленого про війну не мають, і просто паразитують, показують щось з себе, бо зараз їхній час. І справжні військові не афішують нічого в соцмережах.

І: як ви ставитеся до переселенців зі сходу і півдня?

Р: є різні переселенці, на початку їздив по школах, де були бідні переселенці, вони втратили все, вони жили з того, що їм дадуть. Є такі, що приїхали на джипах, позамовляли собі найкращі готелі. Я тих людей, які потребують помочі, шаную і поважаю.

I: Чи втомилися ви від війни?

R: звичайно, є важко. Були такі дні, що рано вставав, і знову думав, як тим людям допомогти, як знайти продукти, де знайти машину. Такої втоми практично не відчував, бо був у тому руслі, знав, що маю щось робити.

I: Як ви ставитеся до росіян? Як ви ставилися до них після 2014 року?

R: як і ставився, так і ставлюся до них, вони є всі винні, всі росіяни. Вони є плем'я, орда, вони звикли набігами грабувати, гвалтувати.

I: Чи робите ви донати на підтримку ЗСУ?

R: так.

I: Чи займалися ви під час війни якогось роду волонтерством?

R: ми почали займатися зразу на 3 день після початку війни. Ми привозили продукти з Польщі, Угорщини. Ми дізналися, яка ситуація є в Харкові, і зразу почали думати, як допомогти. Спочатку було страшно перевозити щось через кордон, але потім робота налагодилась. Ми відправили 30 тон вантажу, це була гуманітарна допомога. А в церкві кожного тижня є збірки для закупівлі машин.

I: На вашу думку, якою мовою повинні спілкуватися українці? У будь-яких сферах: побут, робота тощо.

R: ми живемо в державі Україна, виключно українською мовою.

I: Чи дивитеся/слухаєте/ російських блогерів/музику // споживаєте російський контент після 24 лютого?

R: ні, зовсім. Хіба що можу деколи подивитися П'янківського, Фейгіна, їхню аналітику.

I: Чи змінилася ваша споживацька поведінка після 24 лютого? Чи стали ви більше купувати продукти українського виробництва? Чи загалом довіряєте українському виробнику?

Р: у мене завжди була стратегія, я завжди намагався купляти українське. Ще Митрополит Андрей Шептицький казав «Свій до свого по своє». Треба, що розвивалась наша економіка. Щоб гроші залишалися в Україні.

І: чи купуєте продукти, які якимось чином пов'язані з росією?

Р: ні, не купую, але програмами не користуюся.

І: Чи вважаєте ви, що після закінчення війни військові повинні будуть мати пільги у різних сферах?

Р: я вважаю, що це так мало би бути, але тим військовим, які насправду були на війні. Я знаю таких військових, які ще з 2014 року їхали за 200 кілометрів від бойових дій і відрядження взяли і вони же учасники бойових дій, і мають пільги. Щоб зараз теж не було так, хто тут сидів в тилу, і по Фейсбуку показував, як він воює, а ті хлопці вони є на передовій не будуть мати нічого.

І: На вашу думку, чи дозволено «радіти» під час війни? Наприклад, святкувати весілля, дні народження тощо. Чи вважаєте ви це морально-прийнятним і в яких масштабах?

Р: життя продовжується. Але, звичайно, є цьому моральна межа. Я зараз бачу, що люди це дуже добре розуміють, збирають найрідніших, вінчаються в храмі, роблять обід, без танців тощо. Але є не раз в Києві, Трускавці збираються оці ті мажори, для них війни не існує.

І: Як закінчиться війна?

Р: я думаю, що війна закінчиться перемогою, без сумніву, тільки хотілося б, щоб було менше втрат. А закінчиться вона тоді, коли ми переможемо, а я надіюся, що це буде найближчим часом. Ми маємо молитися, довіряти Богові. Ми відчули особливо єдність, що кожен стоїть один за одного.